

Година IV, Брой 3/2008 г.

ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ

*Economics and
Management*

Югозападен университет "Неофит Рилски"
Стопански факултет

Благоевград

“ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ” е научно списание на Стопанския факултет при ЮЗУ “Неофит Рилски”. В него се публикуват статии по актуални проблеми на икономиката и управлението на глобално, регионално и местно равнище.

Главен редактор

проф. д-р Чавдар Николов

Chief Editor

Prof. Dr. Chavdar Nikolov

Зам. гл. редактор

доц. д-р Рая Мадгерова

Deputy Chief Editor

Assoc. Prof. Dr. Raya Madgerova

Редакционна колегия

проф. д-р Васил Пехливанов
доц. д-р Георги Л. Георгиев
доц. д-р Георги П. Георгиев
доц. д-р Димитър Димитров
проф. д-р Зоран Иванович
(Университет в Риека, Р. Хърватска)
доц. д-р Людмила Новачка
(Икономически университет –
Братислава, Словакия)
проф. д-р Манол Рибов
проф. д-р Милко Митрополитски
проф. д-р Надежда Николова
проф. д-р Бьорн Паапе
(РВТУ-Аахен-Германия)
доц. д-р Стефан Бойнец
(Университет в Приморска
Факултет по мениджмънт – Копер, Словения)
Академик Татяна Константинова
(Директор на Института по екология и
география на Академия на науките, Молдова)

Editorial Board

Prof. Dr. Vasil Pehlivanov
Assoc. Prof. Dr. Georgy L. Georgiev
Assoc. Prof. Dr. Georgy P. Georgiev
Assoc. Prof. Dr. Dimitar Dimitrov
Prof. Dr. Zoran Ivanovic
(University of Rieka, Croatia)
Assoc. Prof. Dr. Ludmila Novacka
(University of Economics -
Bratislava, Slovakia)
Prof. Dr. Manol Ribov
Prof. Dr. Milko Mitropolitski
Prof. Dr. Nadejda Nikolova
Prof. Dr. Bjorn Paape
(RWTH Aachen, Germany)
Assoc. Prof. Dr. Stefan Bojnec
(University of Primorska
Faculty of Management Koper – Slovenia)
Acad. Tatiana Constantinova
(Dir. of the Inst. of Ecology and Geography
of Academy of Sciences of Moldova)

Отговорен редактор

гл. ас. д-р Десислава Стоилова
гл. ас. д-р Преслав Димитров

Production Editor

Chief Ass. Prof. Dr. Desislava Stoilova
Chief Ass. Prof. Dr. Preslav Dimitrov

**Технически редактор и
дизайн**

Лъчезар Гогов

Technical Editor & Design

Lachezar Gogov

Основатели:

доц. д-р Рая Мадгерова, проф. д-р Надежда Николова и проф. д-р Чавдар Николов

◆◆◆ 2005 г. ◆◆◆

Списание се разпространява чрез международния книгообмен на Народна библиотека “Св. св. Кирил и Методий” в следните библиотеки и институции: Slavonic and East European Section – Oxford, England; Library of Congress – Washington, USA; United Nations – New York, USA; Square de Meeus – Brussels, Belgium; Российская государственная библиотека – Международный книгообмен – Москва, Россия; Институт научной информации по общественным наукам Академии наук РФ – Москва, Россия.

Адрес на редакцията:

Списание “Икономика и управление”
Стопански факултет при ЮЗУ “Н. Рилски”
2700 Благоевград, ул. “Крале Марко” 2
e-mail: economics_management@abv.bg
тел.: 073/ 885952

Editor’s office address:

Magazine “Economics & Management”
Faculty of Economics – SWU “Neofit Rilsky”
“Kraly Marko” Street, 2700 Blagoevgrad
e-mail: economics_management@abv.bg
Tel: (+35973) 885952

СЪДЪРЖАНИЕ

CONTENTS

КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ	1	TO OUR READERS
<hr/>		
<u>СВЕТОВНА И НАЦИОНАЛНА ИКОНОМИКА</u>		<u>WORLD AND NATIONAL ECONOMICS</u>
ЧАВДАР НИКОЛОВ		CHAVDAR NIKOLOV
НЯМА ИЗГЛЕДИ СРЕДНОСРОЧНО СВЕТЪТ ДА СТАНЕ МНОГОПОЛЮСЕН	2	THERE ARE NO PERSPECTIVES IN MID TERM THE WORLD TO BECOME MULTIPOLAR
<hr/>		
АНТОН МАРИНОВ, НЕДЕЛИН МАРКОВ		ANTON MARINOV, NEDELIN MARKOV
АНАЛИЗ НА МАКРОИКОНОМИЧЕСКИ ПОКАЗАТЕЛИ В БЪЛГАРИЯ ЗА ПЕРИОДА 2000-2006 ГОДИНА	6	ANALYSIS OF MACROECONOMICAL INDICATORS IN BULGARIA FOR THE PERIOD 2000 - 2006
<hr/>		
ДИМИТРИЯ МИТЕВА		DIMITRIA MITEVA
ТЕНДЕНЦИИ ВЪВ ВЗАИМНАТА ЗАВИСИМОСТ НА РЕПУБЛИКАНСКИЯ БЮДЖЕТ СЪС СТОПАНСКАТА КОНЮНКТУРА В БЪЛГАРИЯ	15	TENDENCIES IN THE INTERRELATION BETWEEN THE REPUBLIC BUDGET AND THE ECONOMIC CONJUNCTURE IN BULGARIA
<hr/>		
<u>КАЧЕСТВО НА ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ</u>		<u>QUALITY OF HIGHER EDUCATION</u>
СВЕТЛА РАКАДЖИЙСКА		SVETLA RAKADZHYISKA
УЧЕБНИЯТ ПЛАН ЗА ОБРАЗОВАТЕЛНО- КВАЛИФИКАЦИОННАТА СТЕПЕН" БАКАЛАВЪР" – ПРЕДПОСТАВКА ЗА КАЧЕСТВЕНО ОБУЧЕНИЕ.	24	THE STUDY PLAN FOR THE BACHELOR'S EDUCATIONAL AND QUALIFICATION DEGREE – A PRECONDITION FOR A GOOD QUALITY TRAINING
<hr/>		
МАРИН НЕШКОВ, НАЙДЕН АПОСТОЛОВ		MARIN NESHKOV, NAYDEN APOSTOLOV
ТУРИСТИЧЕСКАТА НАУКА И ОБУЧЕНИЕТО ПО ТУРИЗЪМ В Р. БЪЛГАРИЯ В КОНТЕКСТА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ОПИТ	29	TOURISM SCIENCE AND TOURISM EDUCATION IN REPUBLIC OF BULGARIA IN THE CONTEXT OF THE EUROPEAN EXPERIENCE
<hr/>		

ТАНЯ ДЪБЕВА	TANYA DABEVA
ТРАДИЦИИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ОБУЧЕНИЕТО В СПЕЦИАЛНОСТ „ТУРИЗЪМ“ В ИКОНОМИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ – ВАРНА	TRADITIONS AND CHALLENGES IN THE TRAINING WITHIN THE “TOURISM” MAJOR OF THE UNIVERSITY OF ECONOMICS - VARNA
48	
СТОЯН МАРИНОВ	STOYAN MARINOV
ПОДГОТОВКА И РЕАЛИЗАЦИЯ НА КАДРИТЕ В ТУРИЗМА – ОЧАКВАНИЯ И ОЦЕНКИ НА ЗАИНТЕРЕСОВАНИТЕ СТРАНИ	TRAINING AND EMPLOYMENT REALIZATION OF HUMAN RESOURCES IN TOURISM – STAKEHOLDERS’ EXPECTATIONS AND ASSESSMENTS
56	
ГЕОРГИНА ЛУКАНОВА	GEORGINA LUKANOVA
ОРГАНИЗАЦИЯ НА ПРОФЕСИОНАЛНО-ПРАКТИЧЕСКОТО ОБУЧЕНИЕ НА СТУДЕНТИТЕ ОТ СПЕЦИАЛНОСТ “ТУРИЗЪМ” В ИКОНОМИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ – ВАРНА	ORGANIZATION OF THE VOCATIONAL-PRACTICAL TRAINING OF THE STUDENTS IN THE TOURISM MAJOR AT THE UNIVERSITY OF ECONOMICS - VARNA
66	
ВЕЛИНА КАЗАНДЖИЕВА	VELINA KAZANDZHIEVA
ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА МЕТОДИКАТА ЗА ТЕКУЩ КОНТРОЛ ПРИ ОБУЧЕНИЕТО НА СТУДЕНТИТЕ В СПЕЦИАЛНОСТ „ТУРИЗЪМ“	OPPORTUNITIES FOR IMPROVING THE METHODOLOGY OF CURRENT CONTROL IN THE TEACHING OF STUDENTS AT THE “TOURISM” MAJOR
71	
<u>ЗАЕТОСТ И БЕЗРАБОТИЦА</u>	<u>EMPLOYMENT AND UNEMPLOYMENT</u>
МИРЕЛА ЦИНИ, ФРЕДЕРИК ЧУЧЛАРИ	MIRELA CINI, FREDERIK ÇUÇLLARI
EMPLOYMENT TENDENCIES IN ALBANIA CHANGES AND STRUCTURAL MOVEMENTS	EMPLOYMENT TENDENCIES IN ALBANIA CHANGES AND STRUCTURAL MOVEMENTS
77	
<u>ТУРИЗЪМ</u>	<u>TOURISM</u>
МАРИЯ СТАНКОВА, АНДРЕЯ-КЛАРА МУНТЕАНУ	MARIYA STANKOVA, ANDREEA-CLARA MUNTEANU
DIVERSIFICATION AS A STRATEGY FOR SUSTAINABLE CUSTOMIZATION OF TOURISM	DIVERSIFICATION AS A STRATEGY FOR SUSTAINABLE CUSTOMIZATION OF TOURISM
84	
САШО МАРЧЕСКИ, МАЯ ЧАЧИЧ	SASO MARCESKI, MAJA CACIC
CONDITION AND DEVELOPMENT OF THE SUSTAINABLE TOURISM IN PRESPA	CONDITION AND DEVELOPMENT OF THE SUSTAINABLE TOURISM IN PRESPA
90	

Настоящият брой на списание “Икономика и управление” се издава с финансовата подкрепа на авторите.

*Всички права върху публикуваните материали са запазени.
Възгледите на авторите изразяват личното им мнение и не ангажират редакцията на списанието.*

Уважаеми читатели,

На Вашето внимание е списание "Икономика и управление". Списанието е печатен орган на Стопанския факултет при Югозападния университет "Неофит Рилски" – Благоевград и издаването му е свързано с понататъшното развитие и обновяване на научните изследвания и учебния процес във Факултета в контекста на членството на България към Европейския съюз. Стопанският факултет вече второ десетилетие се изтъпява като център за образователна, научна и научно-приложна дейност в Югозападна България.

Тази многостранна дейност на Стопанския факултет определя и целта на настоящото списание "Икономика и управление" - да популяризира научните новости и да удовлетворява потребностите на практиката. Редакционната колегия счита, че в списанието определено място трябва да намерят актуалните проблеми на:

- националната и регионалната икономика;
- управленските подходи и механизми;
- европейската интеграция и глобализацията;
- качеството и конкурентноспособността;
- икономиката на знанието;
- икономическият растеж и устойчивото развитие.

Публикациите в списанието обхващат научни сфери, съответстващи на научната и образователната проблематика и профилирането на специалности в Стопанския факултет – мениджмънт, маркетинг, финанси, счетоводство и контрол, социално-културни дейности, туризъм, социална политика, инфраструктура и други.

Списание "Икономика и управление" се явява среда за среща на мненията и оценките на учени, изследователи и специалисти от сферата на науката и на стопанския живот.

Редакционната колегия се стреми да поддържа високо равнище на научните и научно-приложните разработки и същевременно да предоставя възможност не само на утвърдени и авторитетни български и чуждестранни учени, но и на начинаещи преподаватели и докторанти да публикуват своите идеи. На страниците на списанието могат да споделят свои виждания и специалисти от стопанската практика.

Вярваме, че отговорното отношение на авторите ще съдейства списанието да отговаря на съвременните критерии и изисквания. Списание "Икономика и управление" ще разчита на мненията и препоръките на читателите.

От редакционната колегия

проф. д-р ЧАВДАР НИКОЛОВ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“, Благоевград

НЯМА ИЗГЛЕДИ СРЕДНОСРОЧНО СВЕТЪТ ДА СТАНЕ МНОГОПОЛЮСЕН

THERE ARE NO PERSPECTIVES IN MID TERM THE WORLD TO BECOME MULTIPOLAR

Prof. Dr. CHAVDAR NIKOLOV

SOUTH-WEST UNIVERSITY “NEOFIT RILSKI”, Blagoevgrad

Abstract: The paper reviews the present economic, demographic and political state of the major center of powers in the present World. Through a comparative analysis of some basic economic indicators such as the GDP parity, conclusions are being drawn for mid term development of the World's most significant economic regions. The geopolitical roles of USA, China, EU-27, Japan and Russia are being discussed. A question is raised over the reasonable behavior of Bulgaria and the rest of Russia neighboring countries.

Key words: comparative economic analysis, GDP parity, multipolarity.

Европейският съюз е ядро на един от трите основни икономически центъра в света. На долупосочените три глобални стопански региона през 2007 г. се пада 74,4% от световния паритетен брутен продукт, в тях живее 46,4% от населението на света.¹

В Северна Америка (САЩ, Канада, Мексико) населението е 440 млн души (6,7% от световното), там се произвежда 25% от световния БВП.

Азиатско Тихоокеанския регион има население от 2 022 млн души (30,6% от това в света), неговият дял в световния паритетен БВП възлиза на 24,6%.

В Европа живеят 599 милиона души (9,1% от населението на света), регионът участва с 24,8% световния паритетен БВП.

Вижда се, че независимо от очертаното равновесие в икономическия капацитет между трите центъра, е налице съществен дисонанс в тяхната населеност, обуславящ от своя страна сериозни разлики в благосъстоятелно

отношение. Изхождайки от показаните по-горе числа, стандартът на живот в Северна Америка е 4,66 пъти по-висок от този в Азиатско Тихоокеанския регион. Съпоставката между Евросъюза и Азиатско Тихоокеанския център показва отстояние от 3,41 пъти в наша полза. В същото време ЕС отстъпва на Северна Америка по равнището на БВП на глава от населението 1,37 пъти.

Сравненията по региони имат своята стойност, но за нас, като граждани на Европейския съюз по-голямо значение естествено имат съпоставките между самите ядра на световните икономически центрове – ЕС-27, САЩ и двата източни колоса - Япония и Китай.

В ЕС-27 населението е 491 млн души (7,4% от населението на света), а дялът на интеграционната общност в световния паритетен БВП през 2007 г. е 22,2%.

Населението на САЩ през въпросната година е 302 милиона човека (4,6% от това в света), паритетния БВП на страната възлиза на 21,1% от световния.

Японското население е 128 милиона души (1,9 % от световното), а паритетният БВП на Япония заема дял от 6,5% от този на света.

¹ Изчисленията в статията са направени на базата на статистиката на Световната банка Вж. www.worldbank.org, research&data, World Development Indicators database, Gross national income per capita 2007 PPP, Population 2007.

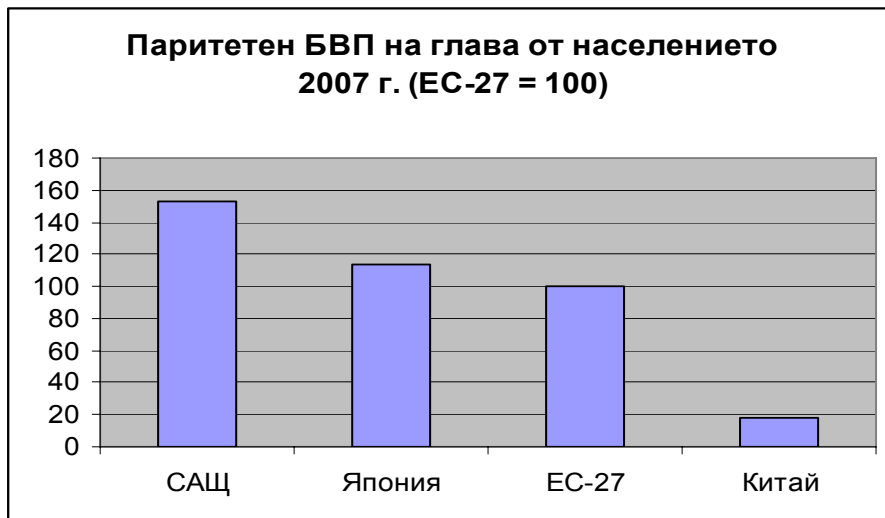
Китай има население от 1 320 милиона човека (20% хората в света) и разполага с паритетен БВП равностоен на 10,8% от световния.

Тези числа, по същия начин, както и приведените в началото на текста, говорят за съществени разминавания в жизнения стандарт на съответните държави. Ако приемем евросъюзния показател за база, то американският го надвишава 1,53 пъти, а японският 1,14

пъти. В същото време китайският показател за благосъстояние изостава от този на ЕС-27 5,6 пъти.

Погледнати в друг ракурс данните за паритетния БВП на глава от населението през 2007 година показват, че благосъстоянието в ЕС -27 се равнява на 65,4% от това в Щатите и на 87,7% от японското. А спрямо Евросъюза китайското жизнено равнище е възлиза на 18%. (Вж. Графика №1)

Графика №1

Присъствието на дадена икономика в световната икономика илюстрира потенциалните възможности за изпълняване на геостратегическата роля на т.нар. глобален играч. Този постулат обаче съвсем не се явява абсолютно еднозначен и така не е лишен от значителна доза условност. Той се явява един вид необходимото, но не и достатъчно условие.

Логично, с дял от 6,5% от световния паритетен БВП, Япония отпада от кръга на потенциални кандидати за глобален актьор.

Съединените щати понастоящем са естественният световен лидер с 21,1 процентен дял от паритетния световен БВП и същевременно с отстояние от 1,34

пъти от следващото благосъстоятелно ядро - Япония.

Китай средносрочно дава настоятелна заявка да се превърне глобален икономически и геополитически полюс и 10,8 % от световния БВП по паритети са непренебрежима основа за подобни намерения. Проблемите тук идват от пропастта разделяща китайския жизнен стандарт от американския. Разликата в контекста е 8,5 пъти. А в един отворен и универсализиращ се свят би било по-обосновано да се предположи, че усилията на китайското общество в обозримо бъдеще ще се съсредоточат върху конкретния въпрос за подобряване условията на живот в страната и така ресурсно обусловено по-

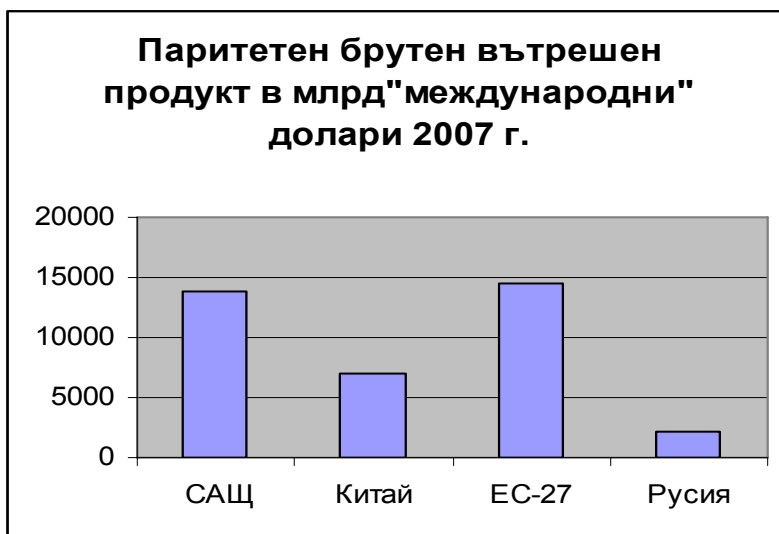
малко внимание ще може да бъде отделяно на по-“абстрактните” задачи като осигуряване на световно влияние, опити за налагане на доминация навън и пр. Последните, впрочем, са доста неприсъщи за китайската държавност с оглед практически цялата ѝ досегашна история, с незначителни изключения като китайско-вьетнамската война от втората половина на миналия век, например.

Макар Евросъюзът да заема първа позиция с 22,2% в световния паритетен БВП, глобалната му роля средносрочно ще остане твърде ограничена. Липсата на политическо единство и на единна държавност са два от аргументите в контекста. Към тях следва да се прибави и обстоятелството, че ЕС не е единна и затова не се явява значима военна сила. Атлантическото партньорство като че ли налага на Евросъюза една доста неелементарна геостратегическа и геоикономическа схема насочена най-вероятно към формирането на “атлантически запад”. Съзнателното възприемане на такъв подход дългосрочно би довел до образуването на нов световен (държавно

полицентричен) икономически регион около “вътрешното езеро” – Атлантическия океан, център съсредоточаващ в себе си прогнозно поне 50% от световния икономически потенциал и около 20% от световното население. Тази насока на мислене е подкрепена от общите цивилизационни исторически корени на Западна Европа и САЩ, както и от осъщественото вече разширение на Евросъюза.

Българските реалии и исторически насложилото се мислене изискват в подобен текст задължително да бъде отделено място на Русия. През 2007 г. в страната живеят 142 милиона човека (2,1% от световното население), които произвеждат 3,2% от паритетния БВП в световен мащаб. С такива показатели Руската федерация, независимо от политически демонстрираните напоследък амбиции, определено не разполага с реален шанс за домогване до позицията на световен геостратегически и икономически полюс, както и до ролята на равноправен геостратегически играч. (Вж. Графика № 2)

Графика № 2

Разликата по паритетен БВП на глава от населението между Русия и САЩ е 3 пъти. Демократизацията и културно-комуникационната интеграция в световната общност на Руската федерация, колкото и противоречиви, непоследователни и проблематично оспорвани да са те понастоящем, обуславят обективната невъзможност за повторение на сталинско-брежневския модел на форсирано изграждане на въоръжените сили на страната за сметка на задържането на жизнения стандарт в нея на изключително ниско ниво.

Точно по визирания начин тогавашният Съветски съюз се превърна, разбира се, за ограничен исторически период, в едната от двете глобални военни сили и съответно в световен геополитически полюс. Такова развитие днес изглежда още повече невероятно, защото бе постигнато включително за сметка на идеологическо противопоставяне, базирано от едната си страна на идеология с вече исторически доказана алтернативна несъстоятелност. Въпросното мнение е категорично по отношение на генералната, така да се каже, линия на бъдещето на Русия. Отстъпления и криволичения обаче съвсем не са изключени, поне в частност заради факта, че за руската история съвсем не могат да бъдат валидни констатации подобни на направените по-горе за китайската.

Разумният път на Русия в перспектива е във все по-тясната ѝ интеграция със Запада. Отделен и изключително сложен въпрос тук е доколко двете страни осъзнават неизбежността на партньорския избор и рисковете за икономиката и мира, които би донесъл всеки друг.

Казаното тук касае с особена острота съседните на Русия държави, особено по-малките, сред които се нарежда и България.

Защото по изминатия от нас път на разсъждения и с приведената аргументация могат непосредствено да се дефинират рамките и задачите на българска политика по отношение на Руската федерация. Това логично следва да бъде политика, съставна на евроатлантическата и на тази на ЕС, следователно основаваща се на фундаменталните западните ценности и идеали. Но това трябва да бъде също политика на търсен, настоятелен и непрестанен диалог с Руската федерация, на перманентни, приемствени, последователно градивни, официално преговорни и неформални контакти. На България най-малко ѝ подхожда демонстративното дистанциране от разговорите с Русия, както и криенето при неизбежното текущо възникване на проблеми зад гърба на по-големите държави – съюзници по НАТО.

гл. ас. д-р АНТОН МАРИНОВ,
ТРАКИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ, гр. СТАРА ЗАГОРА

докторант НЕДЕЛИН МАРКОВ
ТРАКИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ, гр. СТАРА ЗАГОРА

**АНАЛИЗ НА МАКРОИКОНОМИЧЕСКИ ПОКАЗАТЕЛИ
В БЪЛГАРИЯ ЗА ПЕРИОДА 2000-2006 ГОДИНА**

**ANALYSIS OF MACROECONOMICAL INDICATORS IN BULGARIA
FOR THE PERIOD 2000 - 2006**

Chief Assistant Prof. Dr. ANTON MARINOV
TRAKIA UNIVERSITY, STARA ZAGORA

NEDELIN MARKOV, Ph.D. student
TRAKIA UNIVERSITY, STARA ZAGORA

Abstract: The paper displays the social-economical development of Bulgaria for the period 2000-2006, through the research of several macroeconomical indicators as GDP, unemployment, per capita income, inflation, economical growth and others. These indicators are analyzed on a nation level, by regions of planning and by different areas of economics. Adequate social-economical politics can be developed on the basis of the research.

Key words: macroeconomical indicators, GDP, economic growth, per capita income, unemployment

ВЪВЕДЕНИЕ

Анализирането на макроикономически показатели и установяването на тенденциите им на развитие в България за периода 2000-2006 г. е важен признак за измерването на жизнения стандарт у нас. Фактори при определянето на жизнения стандарт в най-голяма степен са: реалния [брутен вътрешен продукт](#) (т.е. [брутния вътрешен продукт](#) коригиран с [инфлацията](#)), доход на глава от населението, [демографски](#) характеристики и брой на населението и др. Други измерители са например достъпът до качествено [образование](#), [здравеопазване](#) и [социални придобивки](#).

На идеята на жизнения стандарт може да се противопостави идеята за [качеството на живота](#), която отчита не само материалните условия за преживяване, но и други субективни фактори в човешкия живот - като свободно време, безопасност, [култура](#) и

развлечения, социален живот, психично здраве, околна среда. По-комплексните изследвания на благосъстоянието водят и до по-политизирани, следователно противоречиви оценки. Сравнението между две държави със сходен жизнен стандарт, може да се окаже, че факторите на качеството на живота правят една от двете държави по-привлекателно място за даден човек или група от хора.

Целта на настоящата разработка е да се анализират група макроикономически показатели и установят тенденциите им в България за периода 2000-2006 г., за да се измери и анализира жизнения стандарт у нас.

Обект на изследване са група макроикономически показатели в България за периода 2000-2006 г., като измерители на жизнения стандарт у нас.

Методите, които се използвани при проучването и анализа на настоящото

изследване са: системен подход, наблюдение, системен, сравнителен и логически анализ и др.

При анализа на макроикономическите показатели най-обобщаващ е брутният вътрешен продукт (БВП). В икономиката има няколко тълкования на брутният вътрешен продукт (БВП), едното е, че: БВП включва крайната продукция от текущото производство, а не от минали (преходни) години; при другото е че, БВП е сума от пазарните стойности на завършени стоки и услуги през определен период от време (1 година), произведени в дадена страна (вътре в нея).

Независимо от различните определения има три подхода за изчисляване на размера на БВП. Първият се свързва с паричните потоци на икономическата система от доходната им страна¹. Вторият разглежда изчисляването на БВП откъм разходната им страна², а третият измерва БВП чрез добавената стойност, създадена от отраслите на икономиката³. Данните за изчисляване на БВП са обект на събиране от специализирани официални информационни източници⁴. Първоизточникът на информацията за първия се получава от декларираните данни пред финансовите органи. Чрез всеки подход се получава размера на БВП. Теоретичната обосновка на трите подхода изключва възможността за

количествено отклонение между съответните величини.

Недостатъците при анализа на БВП се базират изключително на декларирането на БВП, което понякога ги прави неточни. Друг недостатък при измерването чрез различните методи е, че съществува значителна разлика в статистическата методология за тяхното определяне. Дори всички транзакции да бяха изцяло отчетени, грешките в начините за събиране на данни и времевата неустойчивост биха довели до изкривяване на изчисленията за приходите и разходите.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Анализа на БВП е представен на национално, регионално и секторно равнище. При анализа на БВП на регионално равнище са изследвани различията и относителния дял на регионите в България при формирането на БВП.

При анализа⁵ на данните от таблица 1 за периода 2000-2006 г., могат да се направят следните изводи:

1. Общия брутен вътрешен продукт (БВП) в лева е нараснал 183 %, а в долари (USD) за същи период е 250 %. Това се дължи на отслабването (девалвацията) на долара за времето на изследвания период.

2. БВП на човек от населението е лева е нараснал 195 % за изследвания период, а в долари е 265 %. Тук разликата се дължи на същата причина.

3. Нетният национален разполагам доход на човек от населението в лева, т.е. дохода за потребление и спестяване на един човек в България е нараснал 194 % за периода на изследването, а в долари 264 %.

¹ Доходният метод включва: сумата от доходи за труд (заплати), собственост от ренти, чисти лихви, корпоративна печалба (без преките данъци), косвени данъци и амортизации.

² Разходният метод включва: потребление, инвестиционни разходи, правителствени (държавни) разходи и нетен експорт.

³ Производственият метод включва: сумата от брутна добавена стойност на всички отрасли на националната икономика и нетните (чистите) данъци минус условно изчислени услуги на финансовите посредници).

⁴ За България това е Националният статистически институт (НСИ) чрез системата от национални сметки (СНС).

*„Основни макроикономически показатели 1991-2006 г.“, изд. НСИ, България

⁵ При анализа като базова година се приема началната за периода, т.е. 1999 г.

Таблица №1. Брутен вътрешен продукт на България по текущи цени за периода 2000 - 2006 година*

Година	Брутен вътрешен продукт	Брутен вътрешен продукт на човек от населението	Брутен вътрешен продукт	Брутен вътрешен продукт на човек от населението	Средногодишно население	Средногодишен валутен курс
Year	Gross domestic product	Gross domestic product per capita	Gross domestic product	Gross domestic per capita	Average annual population	Average annual or exchange rate
	млн. левове Million Levs	левове Levs	млн. щ. долари Million USD	щ. долари USD	хиляди Thousands	лева за 1 щ. долар Levs per 1 USD
2000	26753	3274	12596	1542	8170	2.124
2001	29709	3754	13599	1718	7913	2.185
2002	32402	4118	15601	1983	7869	2.007
2003	34627	4426	19983	2554	7824	1.733
2004	38823	4989	24648	3168	7781	1.575
2005	42797	5529	27188	3513	7740	1.574
2006	49091	6376	31476	4088	7699	1.560

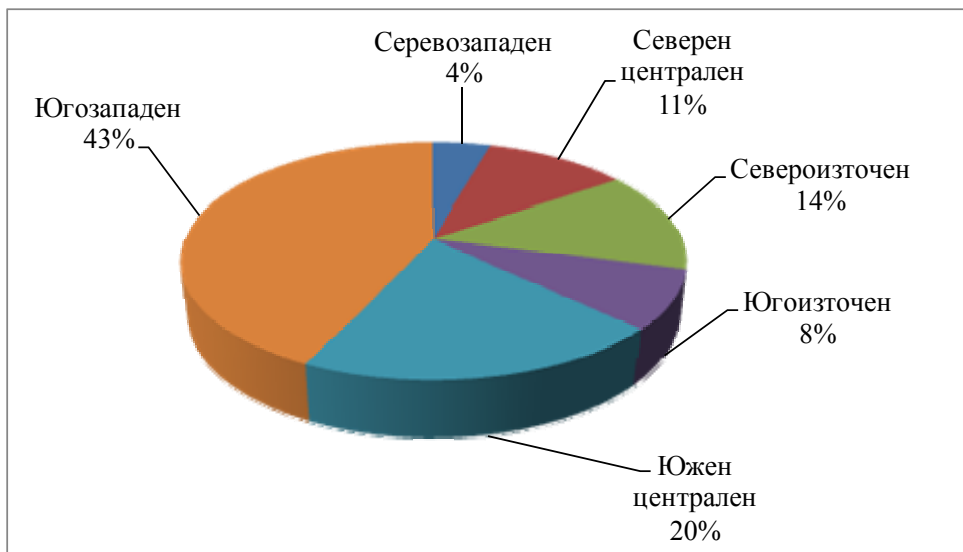
4. Основния извод от анализа на горните три макроикономически показатели е, че има трайно нарастване на всички показатели от 183 до 195 %, т.е. стандарта на живота на българина се е подобрил, а от курсовата разлика на долара спрямо лева доходите на българина за изследвания период са се увеличили допълнително с около 70 %.

При описанието на БВП е необходимо той да бъде разгледан не само на национално ниво, но и на регионално ниво. По този начин може да се определи как се развиват отделните райони на планиране и по този начин да се определи каква регионална политика да се прилага спрямо тях.

Брутният вътрешен продукт (БВП) на всичките 6 района е по-малък от 75 % от средния за страните от ЕС 25. Поради тази причина всичките райони се превърнаха в обект на въздействие от страна на провежданата регионална политика на ЕС.

През периода 2000 г. - 2006 г. се забелязва (фигура 1), че с най - висок БВП е Югозападния район за планиране. Той се нарежда на първо място със своите 21 223 826 хил. лв. БВП (2006 г.), което е около 43 % от общия БВП на националната икономика. Този резултат 5 пъти (2000 г.) по-голям от най-слабо развития район - Северозападният. В края на изследвания период тази разлика скача до 9,6 пъти. Причините за този голям дисбаланс са много. Една от основните причини си остава обезлюдяването в Северозападния район. Доказателство за това е че когато се използва показателя БВП на 1 човек от населението, тези разлики рязко намаляват. През 2006 г., по показател БВП/1 човек от населението, Югозападният район отново е на водещо място, но с около 2,2 пъти повече от най - слабо развитата територия (по класификацията на NUTS II).

Фигура №1. Брутен вътрешен продукт по райони в България за периода 2000-2006 г.

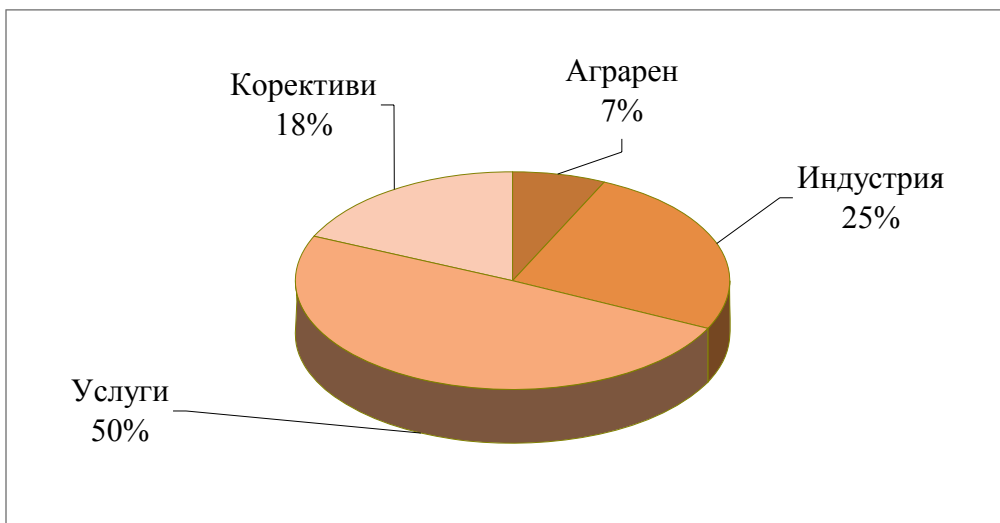
Секторният анализ на БВП (фигура 2) и Брутната добавена стойност (БДС) по райони също представлява интерес. През разглеждания период в национален мащаб най - голям дял в БДС има сектора на услугите. През 2000 г. сектора дава 56,02 % от общата БДС, като този размер стига до 60,55 % през 2006 г. Това е сектора, който бележи трайна тенденция на увеличаване. Вторият по значение сектор в състава на националната БДС е индустрията. Неговия състав заема около 1/3 от общата БДС през целия разглеждан период. С най - нисък дял и следователно с най-малко значение за икономиката на страната е селското стопанство. През 2000 г. относителния дял на селското стопанство е 12,23 % от

БДС на страната, а през 2006 г. този дял спада до 8,54 %. Това се случва въпреки действието на предприсъединителните финансови механизми за укрепване и стимулиране на селскостопанските производители.

В национален мащаб, за сектора на услугите и индустрията определящ е Югозападния район за планиране, а за сектора селско стопанство основно значение има Южен централен район.

За още по-точното определяне на реалното благосъстоянието на българската нация, трябва да се анализират и някои други допълнителни показатели като безработица, инфлация, икономически растеж и др.

Фигура №2. Брутен вътрешен продукт по сектори в България за периода 2000-2006 г.

При анализа на макроикономическите показатели (таблица 2 и фигура 3) се вижда, че броя на безработните в периода 2000-2006 г. показва спад с около 8,5% (18,1-9,6%),

т.е. безработните са намалели с 373000 души спрямо началото на изследвания период при средна годишна заетост от 3357000 души.

Таблица №2. Основни макроикономически показатели в България 2000-2006 г.

ГОДИНИ	2000 г.	2001 г.	2002 г.	2003 г.	2004 г.	2005 г.	2006 г.
БВП - текущи цени (в мил. лв.)	26 753	29 709	32 402	34 627	38 823	42 797	49 361
Инфлация % - средна за периода	10.3%	7.4%	5.8%	2.3%	6.2%	5.0%	7.2%
Икономически растеж %	5.4%	4.1%	4.5%	5.0%	6.6%	6.2%	6.3%
Брой заети лица (хил. души)	3239,20	3214,70	3222,10	3317,40	3403,40	3495,30	3612,00
Ниво на безработица (до 2002 г. в края на периода, а от 2003 г. средно за периода)	18.1%	18.1%	17.7%	14.3%	12.7%	11.5%	9.6%
БВП на човек от населението (тек. цени в лв.)	3274	3754	4118	4426	4989	5529	6411

Източник: НСИ, АЗ, МФ, БНБ, World Bank (Световната банка), НАП и собствени изчисления.

Заетостта в частния сектор за изследвания период се увеличила с около 463000 (22%), а в обществения сектор е намалела с 166000 души (24%).

Разминаването в данните се дължи на различния относителен дял на заетите в частния и обществения сектор.

Фигура №3. Ниво на безработицата в България за периода 2000-2006 г.

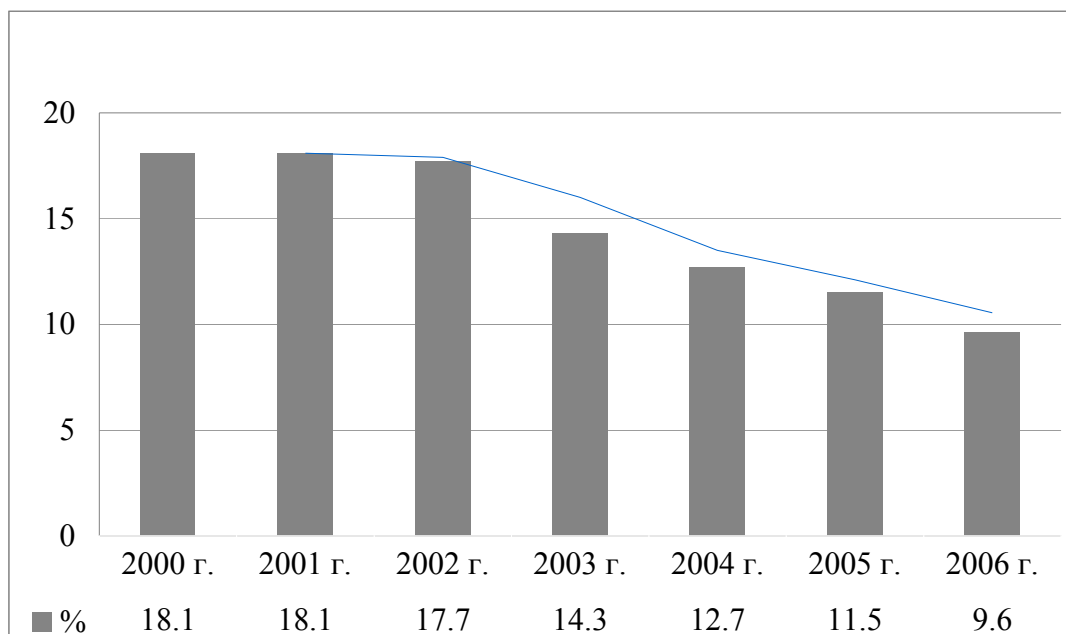

Таблица 3. Работна сила и коефициенти на икономическа активност, заетост и безработица през 2006 г. по местоживееене и пол (средногодишни данни)

Пол Местоживееене	Работна сила			Лица извън работна та сила	Коефициен т на икономичес ка активност	Коефицие нт на заетост	Коефицие нт на безработи ца
	всич ко	зает и	безрабо тни				
	хиляди						
Общо	3415. 7	3 110	305.7	3 243.5	51.3	46.7	9.0
Мъже	1809. 2	1652. 8	156.4	1 383.7	56.7	51.8	8.6
Жени	1606. 5	1457. 2	149.3	1 859.7	46.3	42.0	9.3
В градовете	2604. 7	2409. 4	195.3	2 065.2	55.8	51.6	7.5
Мъже	1350. 5	1253. 3	97.2	870.4	60.8	56.4	7.2
Жени	1254. 2	1156. 1	98.1	1194.8	51.2	47.2	7.8
В селата	811	700.6	110.4	1178.3	40.8	35.2	13.6
Мъже	458.6	399.5	59.2	513.3	47.2	41.1	12.9
Жени	352.4	301.1	51.2	664.9	34.6	29.6	14.5

Източник: www.nsi.bg

Анализът на данните за състоянието на пазара на труда в малките (селските) общини (райони) през **2006 г.** в България отново показва сериозни диспропорции в сравнение с по-големите общини (таблица)⁷.

От анализа на данните в таблица 3 могат да се направят следните изводи:

1. На национално равнище безработица сред жените е по-висока и то най-вече в селата. Причините за ниската икономическа активност на жените се свързват с необходимостта жените да полагат грижи за децата и възрастните хора в семейството, а в селата те поемат и основният ангажимент и за семейното (личното) стопанство.

2. В малките общини преобладават безработните лица с основно, начално и по-ниско образование - 74,41% от всички безработни лица, докато в големите общини преобладават безработните лица със средно образование - 47,37%. Причините за диспропорциите при безработните спрямо образователната структура в по-малките населени места се дължат на няколко причини - миграция на квалифицираното население към по-големите населени места, невъзможност или нежелание за продължаване на образованието, финансови причини, недостатъчна мотивация, причинена от недостига на работни места и др.

3. Рискови групи на пазара на труда в България в големите общини са: жени, висшисти, нискоквалифицирани лица и дългосрочно безработни, а в малките общини - лица с основно и по-ниско образование, дългосрочно безработни, хора без професия и жени.

4. От цялостния анализ на таблица 3 извода е, че мерките за намаляване на безработицата трябва да

са различни спрямо рисковите групи в различните общини. Остава открит въпроса правилно са определени рисковите групи в дадена община и какви програми се прилагат Министерството на труда и социалната политика чрез дирекциите „Бюро по труда“ по места.

При анализа на безработицата за периода 2000-2006 г. като основни проблеми за осигуряване на работно място се обособиха: недостатъчното ниво на образование и липсата на подходяща професионална квалификация, адекватна на пазарното търсене. Решението на този проблем е свързано с участието на образователните институции на територията на общината при решаване на проблемите на заетостта. Основните, средни и висши учебни заведения осигуряват качеството на човешкия ресурс преди да навлезе на пазара на труда, а организациите, предоставящи професионално образование и обучение могат да предложат необходимата допълнителна квалификация и провеждането на политики за образование през целия живот.

За периода на изследването другите макроикономически показатели⁸ на страната, като: икономически растеж - 38,1%, инфлация - 44,2% и номинален БВП - 84,5% бележат постоянно увеличение. Тук се забелязва отклонение от 2,3%, което е може би се дължи при закръглянето на данните или е дадено без корективи. БВП на човек спрямо началото на периода с натрупване е нараснал с 96%, т.е. повишението е 11,5 % повече от общия БВП. Изводът от горепоказаното е, че жизнения стандарт в България се е повишил с 38,1 %, а населението на страната ни е намаляло с 471000 души хората или 5,8% спрямо началото на изследвания период.

⁷ Йорданова, Д., „Предпоставки за устойчиво развитие на човешките ресурси в контекста на структурните фондове на ЕС“, сп. „Управление и устойчиво развитие“, бр.1/2008 г.

⁸ Всички показатели са с натрупване за периода на изследването.

Изводът от горепоказаното е, че жизнения стандарт в България се е повишил с 38,1 %, а населението на страната ни е намаляло с 471000 души хората или 5,8% спрямо началото на изследвания период.

При анализиранието на макроикономическите показатели на лицата заети в земеделието и жителите на селските райони се забелязва изоставане в развитието им за периода на изследването от това на урбанизираните (градските) райони, като разликата се задълбочава още повече в края на изследвания период.

Доходите на земеделските производители са по-ниски от тези за страната - средната годишна работна заплата за **2005 г.** по трудово и служебно правоотношение в аграрния сектор е 2803 лева, а общо за страната по отрасли е 3885 или 72% от средните. В същото време безработицата е по-висока - 12,9% в селата срещу 8,8% за цялата страна. Възможностите за реализация на младите са ограничени. От друга страна, високата безработица се свързва с проявата на други два фактора. Все още в българските селата няма алтернативна възможност за заетост извън селското стопанство, като в същото време самото селско стопанство генерира „самонаемане за оцеляване“, а не наемане на нова работна сила в резултат на разрастването на ефективни пазарни структури. Самонаемането в аграрното производство не може да покрие свободната работна сила в селата и те поддържат все още по-висока безработица отколкото градовете от порядъка на 15% - 20%, а за сравнение същата в град София е едва 2%, а във Варна 4,5% - 5% и т.н.

Голяма част от населението е изолирано от националния обществен процес, поради демографската си структура. В селата има предимно застаряващо население - средна възраст

при градското население за 2005 г.⁹ е 39,5 години срещу 45,2 на селското. Качеството на живот като цяло отстъпва на това в градовете, средната продължителност на живота за 2005 г.¹⁰ е 72,9 години за градското население срещу 71,6 за селското население, естествения прираст за 2005 г.¹¹ е отрицателен и в градовете и селата, но в градовете е -2,4 срещу -12,7 за селското население. Това означава, че селата все по-бързо ще се обезлюдят, ако продължи тази тенденция. Едновременно с това жилищата в градовете за 2005 г.¹³ 1000 човека са 431 бр., а в селата са 600 бр. Следователно на 1 жилище се падат в града 2,32 човека, а на село 1,67 човека. Преобладаващата част на самонаетите в селското стопанство не се осигуряват. За 2003 г.¹⁴ са се осигурявали 4137 лица от 43 930 регистрирани или 9,4% от всички регистрирани. Въпреки, че има големи преференции за регистрираните земеделски производители се осигуряват на 25% от минималния месечен осигурителен доход.

Социалната структура в селските райони - детски ясли, градини, училища, първоначална и доболична помощ, читалища, библиотеки, клубове е добре развита, но се нуждае от по-нататъшна помощ за обновяване и поддържане. Проблем пред социалната структура е не липсата на такава, а нейното ползване и поддържане, в резултат на драстичния спад в броя на младите хора на село.

ИЗВОДИ

От всичко изложено могат да се направят следните изводи:

- националната икономика бележи завиден реален икономически растеж, като за периода след 2003 г. той варира между 5 % и 6,6 % на годишно. Тези добри постижения не са разпределени равномерно по територията на цялата страна.

⁹ По данни на НСИ

¹⁰ По данни на НСИ

¹¹ По данни на НСИ

-между отделните райони съществуват разлики не само като обща стойност на БВП и БДС, но и като секторно разпределение за райони.

-необходимо е стимулиране на чуждестранните инвестиции в изоставащите територии, както и в районите с влошена секторна структура.

-необходимо е да бъдат предприети политики, които да задържат населението в работоспособна възраст, в районите които проявяват трайна тенденция към обезлюдяване, вследствие на което се дължат ниските нива на районните БДС и БВП.

Въпреки, че страната ни се придържа към Лисабонската стратегия, все още сме далече от изискванията за устойчивост на икономическото ни развитие. Въпреки добрите резултати на национално ниво, съществуват сериозни диспропорции. Необходима е целена-

сочена държавна политика, която да стимулира икономическата активност и инвестициите в изостаналите райони на страната, която с подкрепата на Европейските структурни фондове (Европейски фонд за регионално развитие, Европейски социален фонд, Кохезионен фонд), да се насочи към проблемите на регионите и да бъдат намалени разликите в степента на икономическо развитие.

В заключение може да се посочи, че заетостта е основна предпоставка за намаляване на процесите на миграция, бедност и социална изолация, т.е. повишаването на благосъстоянието на населението, поради което своевременното и правилно решаване на проблемите на пазара на труда са от особена важност на съвременния етап от развитието на нашето общество.

¹² данни на НСИ

¹³ данни на НОИ

ЛИТЕРАТУРА:

1.Йорданова, Д., „Предпоставки за устойчиво развитие на човешките ресурси в контекста на структурните фондове на ЕС”, сп. „Управление и устойчиво развитие”, бр.1/2008 г.

2.„Основни макроикономически показатели 1991-2006 г.”, електронно издание, НСИ-България

3.Агенция по заетостта, <http://www.az.government.bg/>

4.Евростат, <http://ec.europa.eu/eurostat/>

5.Национална агенция по приходите, <http://www.nap.bg/>

6.Националния осигурителен институт, <http://www.noi.bg/>

7.Националния статистически институт, <http://www.nsi.bg/>

ДИМИТРИЯ МИТЕВА, редовен докторант
ИКОНОМИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ – ВАРНА

**ТЕНДЕНЦИИ ВЪВ ВЗАИМНАТА ЗАВИСИМОСТ НА РЕПУБЛИКАНСКИЯ БЮДЖЕТ
СЪС СТОПАНСКАТА КОНЮНКТУРА В БЪЛГАРИЯ**

**TENDENCIES IN THE INTERRELATION BETWEEN THE REPUBLIC BUDGET AND THE
ECONOMIC CONJUNCTURE IN BULGARIA**

DIMITRIA MITEVA, Ph.D. student
UNIVERSITY OF ECONOMICS - VARNA

Abstract: The article discusses the international environment perspectives and their impact on the republic budget in Bulgaria. It is emphasized that the forthcoming financial crisis exerts influence in a heterogeneous way on the national economy over the period 1998-2007. It drives up the budget surplus except in 2003 when a budget deficit is registered. Our examinations show that the leading indicators for economic conjuncture grow at a high average annual rate. Their impact, however, measured through the correlation analysis, weakly influence the revenues compared to a more substantial effect on the expenses. The import of goods and services and the increase of the average salaries and wages ratio are directly related with it.

Keywords: international environment, republic budget, interrelations, economic conjuncture, correlation analysis.

* Научната статия е разработена по научен проект НП – 16, финансиран от целева субсидия от Държавния бюджет за научна дейност.

Въведение

Развитието на международната икономическа среда, както и на финансовата криза оказва влияние върху републиканския бюджет и свързаната с него стопанска конюнктура. Връзката между тях е сложна и двупосочна. Това защитава научната позиция, че взаимната зависимост на републиканския бюджет със стопанската конюнктура е с непреходна актуалност.

Научната цел на тази статия е анализ на тенденциите на републиканския бюджет и на стопанската конюнктура във връзка с измерване на силата на тяхната зависимост с методите на корелационния анализ.

1. Тенденции в международната среда и републиканския бюджет

Развитието на републиканския бюджет се основава на произведения брутен вътрешен продукт в рамките на промени на международната икономическа среда. Глобалните тенденции в развитието на световната икономика претърпяха коренна промяна през 2007 г. Причина за това е настъпилата през лятото на 2007 г. криза на пазара на високо рисковите ипотечни кредити в САЩ.¹ Развитието на кризата на високо рисковите ипотечни кредити в САЩ оказва влияние на глобалната икономическа активност през втората

¹ Годишен отчет на БНБ, 2007, с.12-19

половина на 2007 г. и особено през четвъртото тримесечие, когато прирастът на световната търговия спадна до 5,1% на годишна база при средно 7,2% за периода януари – септември на същата година.

В Евророната икономическия растеж спадна от 0,8% на 0,4% на тримесечна база през четвъртото тримесечие на 2007 г. Под влияние на международните цени на основните суровини и селскостопански продукти, хармонизираната инфлация в Евророната нарастна до 3,1% в края на 2007 г. Това даде основание на Европейската централна банка да възприеме политика за повишаване на основните лихвени проценти. Лихвеният процент при основните операции на рефинансиране в края на 2007 година нарасна до 4%.

През 2007 г. фондовите пазари продължиха да се характеризират с висока амплитуда на колебание. Всичко това оказва влияние на икономиката на България, която е отворена към Евророната и чрез нея към световната икономика.

Макропоказателите за развитие на националната икономика в България през периода 1998 – 2007 г. показват разнопосочни тенденции (таблица 1). Брутният вътрешен продукт по текущи (номинални цени) нараства от 22,4 млрд. лв. през 1998 година на 56,5 млрд. лв.

през 2007 г. със средногодишен темп на прираст 12,3%. Същевременно в неговото развитие могат да се отбележат някои особености. През 1998 г. настъпи процес на стабилизация на паричния сектор. Въвеждането на паричен съвет от юли 1997 г. и зависимостта на България от Световната икономика са важни фактори за приспособяване на реалния сектор към външни шокове. В този аспект номиналната стойност на БВП достигна 22,4 млрд.лв. или с реален растеж от 3,5 % спрямо 1997 г. През 2003 г. икономиката на България е постигнала относително висок темп на растеж от 4,3 %. Най-голям принос в него имат крайните потребителски разходи на домакинствата и инвестициите в основен капитал. Същевременно трябва да се отбележи, че отрицателно влияние върху темповете на икономически растеж има пасивното салдо по търговския баланс на страната, което се изразява в превишаване на обема на вноса на стоки и услуги в страната спрямо износа им. Наблюдава се известна разлика в темповете на растеж на БВП, изчислени по съпоставими цени, с отчитане на равнището на инфлация спрямо темповете по номинални цени. Поради това на пръв поглед се вижда, че средният темп на прираст на БВП за периода 1998 – 2007 г. значително превишава темповете на растеж по съпоставими цени.

² Годишен отчет на БНБ, 1998 г., с.21-23

Таблица 1

Макропоказатели за развитие на националната икономика в Република България

№	Показатели	1998	2003	2007	Индекси	Среден темп на прираст в %
					$\frac{2007}{1998} \cdot 100$	
а	б	1	2	3	4	5
1.	БВП (текущи цени, млрд.лв.)	22,421	34,627	56,520	252,085	12,252
2.	Индекс на физическия обем (предходна година = 100%)	104,010	105,010	106,170	102,076	0,257
3.	ИПЦ (верижен индекс в %)	101,000	105,600	112,500	111,386	1,357
4.	ОЛП (номинален средногодишен в %)	5,030	2,670	4,580	91,054	-1,165
5.	Валутен курс на щ.д. (лв. за 1 щ.д.)	1,675	1,549	1,331	79,463	-2,833
6.	Касов дефицит/излишък (текущи цени, млн.лв.)	293,600	-110,600	1129,400	384,673	18,341
7.	БВД/БВП (в %)	85,500	60,200	97,300	113,801	1,629

Развитието на инфлацията през 1998 г. е подтиснато от въвеждането на паричен съвет, но отвореността на българската икономика се явява структуроопределящ фактор за показаното от нас нейно нарастване през периода 1998-2007 г. Важно значение при развитие на републиканския бюджет има основния лихвен процент и валутния курс на лева спрямо щатския долар, които заедно с БВП и инфлацията определят неговата макрорамка. Основният номинален средногодишен лихвен процент през периода 1998 – 2007 г. показва една неустойчива тенденция на намаление от 5,03% през 1998 г. на 2,67% през 2003 г. и на 4,58% през 2007 г. Тази вариация на намаление и повишение отразява синтезирано променящата се отворена българска

икономика към световната с нейните кризи. Като цяло средногодишният темп на намаление на основният номинален средногодишен лихвен процент за целия изследван период е -1,2%. Валутният курс на щатския долар за целия изследван период показва намаление от 1,675 лв. през 1998 г. на 1,549 лв. през 2003 г. за да достигне 1,331 лв. през 2007 г. или средногодишно намаление с -2,8 %. Вариацията на валутния курс изразява икономическите проблеми на американската икономика, които се отразяват и върху курса на долара.

Промените в основните показатели на макрорамката на консолидирания бюджет, в т.ч. републикански е свързана и с касовия му дефицит. Ще припомним, че той се получава като от вътрешния дефицит се извади величината на всички

платени лихви по външни задължения. Това обяснява защо през 2003 г. касовия дефицит е отрицателен (-110,6 млн.лв.). Това е свързано с обслужване на външните задължения на България. Като цяло консолидираният в т.ч. републиканският бюджет се характеризира с финансова стабилност и бюджетен излишък от повишена данъчна събираемост.

Измененията в размера на приходите и разходите по републиканския бюджет са разгледани на база годишни данни (таблица 2). Динамиката на годишните стойности на приходите и разходите по републиканския бюджет показва, че като цяло те нарастват през целия изследван период. Ако се вземе за база 1998год., се получава, че приходите и разходите постепенно се увеличават през всяка следваща година. В структурата на приходите по републиканския бюджет най-голямо значение за стопанската конюнктура има намаляването на данъчната тежест с оглед създаване на благоприятна икономическа среда на различните институционални единици, които насочват преки инвестиции в България. От друга страна намаляването на данъчната тежест стимулира инвестициите, които пряко влияят върху стопанската конюнктура, повишават събираемостта на данъците и пряко влияят върху намаляване развитието на сивата икономика. През 2007 г. продължи тенденцията за стимулиране на инвестициите, ръста на производството и повишаване на разполагаемите доходи на домакинствата. По отношение на корпоративното подоходно облагане бе понижена ставката от 15% на 10% с което се достигна едно от най-ниските равнища в ЕС. По-ниската ставка е една от предпоставките за увеличаване на данъчната база, което заедно с повишената икономическа активност на фирмите доведе до нарастване на бюджетните приходи от налози с 39% спрямо 2006 г.

От компонентите на данъчните приходи с най-голям ръст за изследвания период е данъкът върху дивидентите и доходите на юридическите лица, следван от постъпленията от акцизи и данъците върху печалбата. Това е резултат от провежданата данъчна реформа през последните години, която намира израз в намаляване на основните преки данъци и изместването на данъчната тежест от преките към косвените данъци. За периода 2005-2007 г. корпоративният данък намалява от 19,5% на 10%, а данъкът върху дивидентите - от 15% на 7%. Трябва да отбележим факта, че тези ставки са едни от най-ниските в ЕС. Ефектът от намалените ставки се прояви през 2007 г., през която въпреки намалените ставки приходите от корпоративни данъци се увеличиха.

Разходите по консолидирания, в т.ч. републикански бюджет са насочени в три направления. Те са: текущи разходи, капиталови разходи с прираст на държавния резерв и трансфери.

През периода 1998-2007 г. се наблюдава трайна тенденция на увеличение на разходите по републиканския бюджет, както по отношение на общия им размер, така и при трите им основни компонента – текущи разходи, капиталови разходи и трансфери – нето (предоставени / получени). Политиката за увеличаване на доходите има пряко отношение към потреблението с което се стимулира развитието на стопанската конюнктура и на нейните основни показатели.

2. Тенденции в стопанската конюнктура

Стопанската конюнктура включва всички показатели, които се отнасят до реалния, фискалния, финансовия и външния сектор на националната икономика.

Таблица 2

Динамика на структурата на приходите и разходите по републиканския бюджет в България³

(млн.лв)

№	Структура на приходите и разходите по елементи	1998	2003	2007	Индекси	Среден темп на прираст в %
					$\frac{2007}{1998} \cdot 100$	
а	б	1	2	3	4	5
1.	Приходи и помощи (1.1+1.2)	4458,0	8441,6	16181,4	363,0	17,5
1.1.	Приходи (1.1.1+1.1.2)	4458,0	8407,3	15862,4	355,8	17,2
1.1.1.	Данъчни приходи	3994,0	6571,3	13920,6	348,5	16,9
1.1.1.1.	Данъци върху печалбата	426,0	992,2	1676,6	393,6	18,7
1.1.1.2.	Данък върху дивидентите и доходите на юридическите лица	16,8	83,6	156,0	928,6	32,1
1.1.1.3.	Данък върху доходите на физическите лица	514,4	445,6	1808,7	351,6	17,0
1.1.1.4.	Данък върху добавената стойност	1832,5	3100,8	6598,5	360,1	17,4
1.1.1.5.	Акцизи	659,5	1543,9	3315,4	502,7	22,4
1.1.1.6.	Мита и митнически такси	440,2	231,3	193,0	43,8	-9,8
1.1.1.7.	Други данъчни приходи	104,6	173,9	172,4	164,8	6,4
1.1.2.	Неданъчни приходи	464,0	1836,0	1941,8	418,5	19,6
1.1.2.1.	Текущи приходи и доходи от собственост	55,2	402,3	727,2	1317,4	38,0
1.1.2.2.	Глоби и административни наказания	152,6	142,5	102,9	67,4	-4,8
1.1.2.3.	Други неданъчни приходи	256,2	1291,2	1111,7	433,9	20,1
1.2.	Помощи	0,1	34,3	319,0	929,5	32,1
2.	Разходи - общо (2.1.+2.2.+2.3.)	4156,0	8552,2	14456,9	347,9	16,9
2.1.	Текущи разходи	2795,6	5289,6	6492,7	232,2	11,1
2.1.1.	Заплати и възнаграждения за персонала	329,0	594,6	1719,0	522,4	23,0
2.1.2.	Социални и здравно-осигурителни вноски	103,7	221,7	565,2	544,9	23,6
2.1.3.	Текуща издръжка	410,9	2513,2	2364,4	575,4	24,5
2.1.4.	Лихви	842,6	720,4	617,5	73,3	-3,8
2.1.4.1.	Лихви по външни заеми	610,7	559,0	460,7	75,4	-3,5
2.1.4.2.	Лихви по вътрешни заеми	232,0	161,3	156,8	67,6	-4,8
2.1.5.	Социални разходи, стипендии	19,2	532,4	664,1	3466,0	55,8
2.1.6.	Субсидии	132,0	707,3	562,5	426,0	19,9
2.2.	Капиталови разходи, прираст на държавния резерв и изкупуване на земеделска продукция	302,7	788,4	2121,1	700,8	27,6
2.3.	Трансфери - нето /предоставени (-); получени (+)/	1057,7	2474,2	5843,1	552,4	23,8

Източник на данните, поместени в таблица 2 са: Месечно информационно издание "Бюджетът" на Министерство на финансите за периода 1998 – 2008 г. и <http://www.minfin.bg/bg/statistics/?cat=1>. Базисните индекси и средногодишният темп на прираст са изчислени от автора.

Идея за тяхната систематизация сме взели от публикацията на Статистическия отдел на ООН за приложение на макросметките в политическия анализ.³ Те са съгласувани по време в три групи (таблица 3).

Броят на незаемите работни места в икономиката като водещ показател за характеризиране на трудовата заетост намалява през всяка следваща година от изследвания период. В началото на периода броят им е 10142, а в края той намалява на 8142. Средногодишният темп на прираст на обявените свободни места в икономиката общо за частния и държавния сектор е – 2,7%. Намалението им през периода е следствие от сравнително стабилната икономическа среда за развитие на частния бизнес и политиката за заетост.

Към приблизително съвпадащите показатели, които характеризират икономическата активност се отнасят наетите и безработните лица. Броят на наетите лица по трудово и служебно правоотношение през изследвания период се увеличава със средногодишен темп на прираст 2,1%. Монетарната стабилизация от втората половина на 1997 г. повлиява икономическата активност в страната и динамиката на заетостта и положителната тенденция на развитие на броя на наетите лица в обществеността и частния сектор.

Паричните агрегати (M1, M2 и M3) са пряко свързани с паричната маса. Повишаването на доходите на населението и на данъчната събираемост води до нарастването им със средногодишен темп през периода 1998 – 2007 г. средно с 25%.

Към изоставащите показатели за характеризиране на стопанската конюнктура в България се отнася дългосрочната безработица, към която се отнасят безработни лица над 1

година. През 2003 г. техният брой е по-висок в сравнение с 1998 г., а в края на изследвания период броят им намалява. Очаква се броят им да намалява през следващите години, поради предприетите наказателни мерки за дългосрочно безработните лица, а именно намаляване на срока за получаване на помощи при безработица, както и ежегодните програми за временна заетост, които са насочени към различни социални групи от населението.

3. Взаимна зависимост на републиканския бюджет със стопанската конюнктура

Приходите и разходите по републиканския бюджет, тяхната структура и изменение са свързани със стопанската конюнктура. Още от начало трябва да се отбележи, че тази връзка е сложна, многообразна и се проявява с известно изоставане. Направените от нас изследвания с методите на корелационния анализ потвърждават тази наша работна хипотеза.

Водещите показатели от стопанската конюнктура характеризират бъдещото състояние на икономиката, от което зависят и приходите по консолидирания, в т.ч. републикански бюджет. Видно е, че паричните агрегати, които изразяват различна степен на ликвидност на паричната маса показват макар и слаба зависимост с приходите по бюджета, но положителна тенденция за нарастване при условие, че е изключен трендът в променливите и те изразяват “чистата” причинна зависимост. Корелационните коефициенти за връзката на разходите по бюджета с паричните агрегати M1, M2 и M3 е умерена, след като се изключи тренда от променливите. Това се обяснява с по-силната връзка на текущите разходи с паричните агрегати (таблица 4).

³. Use of Macro Accounts in Policy Analysis (2002), Department of Economic and Social Affairs, Statistics Division, United Nations, New York, p.228

Таблица 3

Динамика на съгласуваните показатели по време, които характеризират стопанската конюнктура в България

№	Съгласувани показатели по време	1998	2003	2007	Индекси	Среден темп на прираст в %
					$\frac{2007}{1998} \cdot 100$	
а	б	1	2	3	4	5
1.	Водещи показатели					
1.1.	Незаети работни места (души)	10142	8825	8142	80,3	-2,7
1.2.	Преки чуждестранни инвестиции в България (млн.лв)	1183,5	3619,3	11948,0	1009,6	33,5
1.3.	Паричен агрегат М1 (млн.лв)	3706,0	8029,9	20726,7	559,3	24,0
1.4.	Паричен агрегат М2 (млн.лв)	6646,7	16464,7	42041,6	632,5	25,9
1.5.	Паричен агрегат М3 (млн.лв)	6646,7	16566,5	42061,6	632,8	25,9
2.	Приблизително съпадащи показатели					
2.1.	Наети лица, общо (души)	2012360	2102561	2384903	118,5	2,1
2.2.	Безработни лица (души)	465202	500664	255910	55,0	-7,2
2.3.	Износ на стоки (млн.лв)	7328,3	13041,9	26231,0	357,9	17,3
2.4.	Износ на услуги (млн.лв)	3134,6	5336,7	8857,2	282,6	13,9
2.5.	Внос на стоки (млн.лв)	7970,6	17785,9	40741,7	511,2	22,6
2.6.	Внос на услуги (млн.лв)	2443,6	4255,7	6874,4	281,3	13,8
3.	Изоставащи показатели					
3.1.	Дългосрочна безработица (безработни лица над 1 година) (души)	155941	266078	144800	92,9	-0,9
3.2.	Средна месечна работна заплата на наетите лица (лв)	177	277	421	237,9	11,4
3.3.	Кредити на нефинансови предприятия, домакинства и НТООД (към м. декември) (млн.лв)	1571	5668	15708	999,8	33,3
3.4.	Жилищни кредити на нефинансови предприятия, домакинства и НТООД (към м. декември) (млн.лв.)	55,1	398,7	5609,9	10180,1	78,2

¹Източник на данните, поместени в таблица 3 са: официалните публикации на Българска народна банка – "Годишен отчет на БНБ", "Информационен бюлетин на БНБ", Националния статистически институт – "Основни макроикономически показатели" през периода 1998 -2008 г. и официалните им сайтове – www.minfin.government.bg, www.bnb.bg, www.nsi.bg, и др. Базисните индекси и средногодишният темп на прираст са изчислени от автора.

Изчислените корелационни коефициенти за връзките на паричните агрегати с бюджетните приходи и бюджетните разходи са статистически значими, макар и не големи по величина.

От приблизително съпадащите показатели след предварително изключване на тренда чрез верижни индекси на променливите, най-силна е

зависимостта на вноса на стоки и на услуги с бюджетните приходи (вж. таблица 4), тъй като митата по вноса са съществен компонент за нарастване на БВП и имат определящо значение при формиране на бюджетните приходи. Сравнително по-слаба е връзката на вноса на стоки и на услуги с разходите по републиканския бюджет.

Таблица 4

Взаимна зависимост между приходите и разходите по републиканския бюджет и показателите за стопанската конюнктура*

№	Показатели за стопанската конюнктура X_k	Корелационни коефициенти с приходите по републиканския бюджет Y_{1xk}		Корелационни коефициенти с разходите по републиканския бюджет Y_{2xk}	
		изходни данни	верижни индекси	изходни данни	верижни индекси
а	б	1	2	3	4
1.	Водещи показатели				
1.1.	Незаети работни места	-0.47	0.06	-0.30	0.02
1.2.	Преки чуждестранни инвестиции	0.74	0.09	0.45	0.09
1.3.	Парични агрегати М1	0.86	0.19	0.48	0.51
1.4.	Парични агрегати М2	0.87	0.27	0.48	0.48
1.5.	Парични агрегати М3	0.87	0.28	0.48	0.48
2.	Приблизително съвпадащи показатели				
2.1.	Наети лица	0.76	0.02	0.31	-0.23
2.2.	Безработни лица	-0.65	-0.09	-0.29	-0.03
2.3.	Износ на стоки	0.83	0.13	0.39	-0.05
2.4.	Внос на стоки	0.88	0.51	0.50	0.25
2.5.	Износ на услуги	0.25	-0.01	0.07	0.15
2.6.	Внос на услуги	0.64	0.32	0.41	0.28
3.	Изоставачи показатели				
3.1.	Дългосрочна безработица	-0.21	-0.11	-0.04	-0.09
3.2.	Средна месечна работна заплата	0.83	0.38	0.55	0.46
3.3.	Кредити	0.87	0.20	0.47	0.10
3.4.	Жилищни кредити	0.80	0.12	0.42	0.17
№	Показатели за стопанската конюнктура X_k	Корелационни коефициенти с приходите по републиканския бюджет Y_{1xk}		Корелационни коефициенти с разходите по републиканския бюджет Y_{2xk}	
		изходни данни	верижни индекси	изходни данни	верижни индекси
а	б	1	2	3	4
1.	Водещи показатели				
1.1.	Незаети работни места	-0.47	0.06	-0.30	0.02
1.2.	Преки чуждестранни инвестиции	0.74	0.09	0.45	0.09
1.3.	Парични агрегати М1	0.86	0.19	0.48	0.51
1.4.	Парични агрегати М2	0.87	0.27	0.48	0.48
1.5.	Парични агрегати М3	0.87	0.28	0.48	0.48
2.	Приблизително съвпадащи				

	показатели				
2.1.	Наети лица	0.76	0.02	0.31	-0.23
2.2.	Безработни лица	-0.65	-0.09	-0.29	-0.03
2.3.	Износ на стоки	0.83	0.13	0.39	-0.05
2.4.	Внос на стоки	0.88	0.51	0.50	0.25
2.5.	Износ на услуги	0.25	-0.01	0.07	0.15
2.6.	Внос на услуги	0.64	0.32	0.41	0.28
3.	Изоставаци показатели				
3.1.	Дългосрочна безработица	-0.21	-0.11	-0.04	-0.09
3.2.	Средна месечна работна заплата	0.83	0.38	0.55	0.46
3.3.	Кредити	0.87	0.20	0.47	0.10
3.4.	Жилищни кредити	0.80	0.12	0.42	0.17

* Коефициентите на корелация са изчислени от месечни верижни индекси за периода 1998-2007 година. Корелационните коефициенти в "Bold" са статистически значими (бел. на авт).

Същевременно връзката на наетите лица с бюджетните разходи, макар и слаба е обратнопропорционална, тъй като осигуряването на заетост на наетите лица намалява разходите по тяхната социална издръжка.

От изоставачите показатели най-силна е връзката на приходите и на разходите по републиканския бюджет със средната месечна работна заплата и с кредитите. Те водят до увеличаване на доходите на наетите лица и данъците, които постъпват от страна на предприятията в приход на републиканския бюджет. Дългосрочната безработица не влияе съществено върху приходите и разходите.

Направените анализи показват, че стопанската конюнктура в този случай не е структуроопределящ фактор за развитието на републиканския бюджет, което изисква по-нататъшно усъвършенстване на данъчно-бюджетната политика на държавата.

Заклучение

Направеното изследване позволява да се формулират следните обобщения и изводи:

1. Макропоказателите за развитие на националната икономика показват разнопосочни тенденции, при които БВП нараства средногодишно с 12,25% по текущи цени, ИПЦ с 1,36%, докато ОЛП

спада средногодишно с -1,16%, а валутния курс на щатския долар намалява средногодишно с 2,83%.

2. Приходите и разходите по републиканския бюджет за периода 1998-2007 г. нарастват средногодишно с 17,5% за приходите и 16,9% за разходите, в резултат на което за целия период е реализиран касов излишък с изключение на 2003 г.

3. Съгласуваните по време показатели на стопанската конюнктура като цяло показват тенденция на средногодишно нарастване: водещите показатели, като преки чуждестранни инвестиции и паричните агрегати М1, М2 и М3 нарастват с висок средногодишен темп над 24%; приблизително съпадащите със средногодишен темп над 13,8% за износа и вноса на стоки и услуги, докато от изоставачите показатели най-висок е средногодишният темп на прираст на жилищните кредити.

4. Изследването на взаимната зависимост на републиканския бюджет от стопанската конюнктура с корелационен анализ показва, че връзката между тях е слаба по отношение на приходите и умерена спрямо разходите. Това позволява да се констатира, че стопанската конюнктура в България все още не е структуроопределящ фактор за развитие на републиканския бюджет.

проф. д-р СВЕТЛА РАКАДЖИЙСКА
ИКОНОМИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ - ВАРНА

**УЧЕБНИЯТ ПЛАН ЗА ОБРАЗОВАТЕЛНО-КВАЛИФИКАЦИОННАТА СТЕПЕН”
БАКАЛАВЪР” – ПРЕДПОСТАВКА ЗА КАЧЕСТВЕНО ОБУЧЕНИЕ.**

**THE STUDY PLAN FOR THE BACHELOR’S EDUCATIONAL AND QUALIFICATION
DEGREE – A PRECONDITION FOR A GOOD QUALITY TRAINING**

Prof. Dr. SVETLA RAKADZHYISKA
UNIVERSITY OF ECONOMICS – VARNA

Abstract: Quality of training should be understood as an achieved degree of adaptability and compliance of a certain educational process to the satisfaction of the needs for knowledges and skills required for the human resources in the field of tourism, and this should be in also in compliance with the vast and multilayer development of this economic sector. The study plan is the basic, “bearing” construction, which forms the volume, the structure and the direction of the contents of the knowledges and skills which build up the a certain specialist (professionalist) in the educational system. The study plan determines how much and what theory (knowledges), how much and what practice (skills) should be transferred from the trainer to the trainees, so that a competent enough specialist to be formed, who will have the capabilities to implement, as well as to develop in a creative manner the acquired competences in response to the changing social and business environment.

Key words: Study Plan; Bachelor’s Degree in Tourism; Quality of Training

Качеството на обучение трябва да се разбира като постигната степен на пригодност и съответствие на определен образователен процес към задоволяване на потребностите от знания и умения, необходими на кадрите в туризма, в съответствие с неговото мащабно и многопластово развитие. Все по-големите изисквания на туристите към предлаганите туристически услуги от една страна както и силната конкуренция между туристическите предприятия за тяхното спечелване от друга страна повишават ролята и значението на кадрите за постигане на конкурентни предимства. Знанията и уменията се превръщат в детерминанти на конкурентоспособността.” Тяхното натрупване като изключителен икономически ресурс поставя образователната система в центъра на генерирането на обществен просперитет. Придобитите знания и умения, усвоените най-добри практики, реализирани в нови технологии и технологични предимства, въплътени в нови продукти и услуги,

гарантират желаното лидерство на пазарите”.¹

Учебният план е основната, “носещата” конструкция, която формира обема, структурата и съдържателната насоченост на знанията и уменията, които изграждат съответния специалист/ професионалист/ в системата на образованието. Той определя колко и каква теория/ знания/, колко и каква практика/ умения/ трябва да се трансферират от обучаващите към обучаваните така, че да се формира достатъчно компетентен специалист, притежаващ способността да прилага, но и творчески да развива усвоените компетенции в съответствие с променящата се социална и бизнес среда.

Университетското образование по туризъм за образователно-квалификационната степен/ОКС/”

¹ Минчев, Г., Икономиката на знанието и европейските перспективи на България, Сб. докл. ”Европейски перспективи на националното стопанство, НИ, Варна, 2005 с.130

бакалавър” трябва да подготвя основно предприемачи, мениджъри и функционални специалисти, които да откриват и създават възможности за развитие на туристическите организации и дейности, да разбират туристите и техните нужди, да развиват конкурентоспособността на туристическите продукти, да могат да управляват туристически обекти, да прилагат маркетинга и брандинга, да развиват туристическите дейности в съответствие с принципите на устойчивото развитие.

Създаването на добър учебен план за нуждите на университетското образование за ОКС” бакалавър” е изключително трудна задача. Няколко са основните параметри, които определят вида и съдържанието на този учебен план. **На първо място** трябва да се отбележи квалификационната характеристика, която очертава какъв трябва да бъде крайният резултат от обучаващия процес – какъв тип специалист трябва да бъде създаден. От тук произтича необходимостта от пълно съответствие между съдържанието на квалификационната характеристика и учебния план. Веднага **на второ място** трябва да се поставят законовите рамки на образователния процес – кое висше училище и при какви права и задължения може да организира и провежда обучение за ОКС “ бакалавър”, какъв е минималният общ хорариум, задължителен период на обучение, форми на обучение и форми на контрол на знанията и уменията на студентите, изисквания за хабилитиран академичен състав, регламент за практически занятия, държавни изпити, издръжката на обучаващите се, законово определен брой кредити, изисквания за институционална и програмна акредитация и т.н. **На трето място** – учебният план зависи от спецификата на висшето училище, което подготвя бакалаври по туризъм. Например: в Икономически университет, гр. Варна, обучението е възложено на

катедра”Икономика и организация на туризма” към факултет” Управление”; в Софийски университет” Св.Климент Охридски”, гр. София – катедра” География на туризма” към Геолого-географски факултет; в ЮЗУ” Ив. Рилски”, гр. Благоевград – катедра” Туризъм” към Стопански факултет; в Университет по хранителни технологии – гр. Пловдив, катедри “ Икономика и управление” и “ Хранене и туризъм” към Стопански факултет; във ВТУ” Св.св.Кирил и Методий”, гр. Велико Търново – катедра”Маркетинг и туризъм” към Стопански факултет; в Бургаски университет” Проф. д-р Асен Златаров”, гр. Бургас – катедра” Икономика и управление” към факултет “ Обществени науки”; в Шуменски университет” Еп. Константин Преславски”, гр. Шумен, катедра” География и туризъм” към факултета по “Природни науки” и т.н. От това разнообразие следват значителни различия в предметно-дисциплинарната структура на учебните планове, а те от своя страна предполагат нарушаване на спецификата на образователния процес по отношение на неговата професионална ориентация за туризма. **На четвърто място**, изискванията на туристическия бизнес и на пазара на труда са обстоятелство, с което академичната общност трябва да се съобразява при разработването на учебен план. Специалистите, придобили ОКС” бакалавър по туризъм” трябва да могат да се ангажират с предприемачество или да намират подходяща работа, осигуряваща им изплащане на инвестицията, направена за придобиване на техните компетенции от една страна, а от друга да успяват да гарантират развитието на туристическия бизнес, за да може той също да възстанови инвестицията, направена за тяхната реализация. **На пето място**, разработването на учебния план трябва да се съобразява с принадлежността на България към Европейския съюз и процесите на усъвършенстване на образователната система в страните

членки. На тази основа той трябва да съдържа достатъчен общ хорариум за осигуряване на необходимия/конкурентоспособен/обем знания и умения в предметно-дисциплинарна структура, характерна за най-добрите европейски практики, много добра структура на нормативно определените кредити, добро разпределение на хорариумите за лекции, семинари и практически занятия, балансирана натовареност на студентите с аудиторна и извънаудиторна работа, оптимална структура на изпитите и текущите оценки. Съобразяването на учебния план с най-добрите европейски практики улеснява значително действието на Директива 2005/36/ЕС за признаване на придобита професионална квалификация за всяка от страните членки. **На шесто място**, особено значение за осъществяване на качествено обучение има предметно-дисциплинарната структура на учебния план. Университетското образование по туризъм не е призвано да създава автоматични изпълнители на определен брой операции, а мислещи хора, способни да предлагат управленски решения, да ръководят, да генерират идеи за технологично усъвършенстване на туристическите продукти, да оценяват пазарни и бизнес ситуации така, че правилно да ориентират собствените си действия и тези на фирмите, в които работят. От това следва, че в учебния план за ОКС” бакалавър” трябва да са застъпени пет групи дисциплини: **общообразователни**, характерни за университетско равнище на образование като Философия, Право, Психология, Политология, Социология, Статистика, някои природни науки и др.п.; **икономически** като Макроикономика и Микроикономика, Счетоводство, Финанси, Цени и ценообразуване и др.п.; **управленски** като Основи на управлението, Планиране и прогнозиране, Организационно поведение и др. п.; **специални дисциплини**, даващи възможност за

получаване на специфични знания за туризма и неговото многообразно проявление като Въведение в туризма или Основи на туризма, Туристически ресурси, География на туризма, Хотелиерство, Ресторантьорство, Пътнически агенции и транспорт в туризма, Туристически пазари, Маркетинг на туризма и Управление на туризма, Технология на туристическото обслужване, Информационно осигуряване и проучване на туризма, Туристическа анимация и др.п.; **група дисциплини, осигуряващи компютърна грамотност** като например Информационна техника и технологии, Електронен бизнес и др. п., и разбира се **групата дисциплини за изучаване на чужди езици** и получаване на много добра езикова грамотност, без която постигането на истински професионализъм в сферата на туризма е невъзможно. За да се реализира успешно един “бакалавър по туризъм” той трябва да владее добре минимум два чужди езика, а владеенето на три е вече конкурентно предимство. Правилното дозиране на отделните групи дисциплини, при задължителен акцент върху специалните дисциплини създава предпоставката за изграждането на добър, широкопрофилен специалист, който бързо би се ориентирал в конкретна бизнес среда и би могъл безпроблемно да усвои някои липсващи конкретни знания и умения, свързани с определен работен процес. Обратно, ако в учебния план не присъстват в благоприятно съотношение всички посочени групи дисциплини и не се поставя акцент върху специалните дисциплини, то би се формирал друг профил специалист, който ще има само някакви познания за туризма. В обобщаващия доклад на Постоянната комисия по стопански науки и управление към НАОА, по повод програмната акредитация на обучението по професионално направление 3. 9 “Туризъм” за единадесет висши училища, подготвящи кадри за туризма се

посочват следните слабости на учебните планове по отношение на предметно-дисциплинарната структура:

-неподходящ избор и относително висок дял на дисциплини от техническите науки;

-неправилно подбрани и висок дял на дисциплините от природните науки;

-невключени дисциплини, които задълбочават профилирането на научното познание по специалността.

Може да се посочи, че предметно-дисциплинарната структура се нарушава най-малко поради две причини: профила на висшето училище и липсата на подходящ академичен състав.

Профилът на висшето училище определя фундаментът и надстройката на обучаващия процес. В условията на пазарна икономика, при силно изразено търсене на образователно-квалификационна степен по туризъм много висши училища в България откриха бакалавърски специалности по туризъм, прибавяйки към съществуващите профили на обучение и някои основни или дори само профилиращи специални дисциплини, свързани с туризма. По този начин, като се разчита основно на съществуващия хабилиран академичен състав се осигурява четене на лекции и по дисциплини, които в заглавието си съдържат термина туризъм или други понятия, свързани с него/Технология на обзавеждането в храненето и туризма или Туристическа картография и География на туризма в света².

На седмо място, учебният план трябва да предлага добра структура на задължителните за изучаване дисциплини, задължително избираемите и факултативните дисциплини в рамките на целия образователен процес. Ядрото на специалните задължителни дисциплини, формиращи бакалавъра по

туризъм би трябвало да включва: Въведение в/ Основи на/ туризма, Управление на туризма, Маркетинг на туризма, Хотелиерство, Ресторантьорство, Пътнически агенции и транспорт в туризма, Туристически ресурси, Туристически пазари, Потребителско поведение и грижа за клиента в туризма, Право в туризма, Управление на човешките ресурси в туризма, Технология на туристическото обслужване/ по видове дейности/, Информационно осигуряване и проучвателна дейност в туризма, Туристическа анимация. Възможностите за избор трябва да са съобразени с оформянето на специфични профили от знания и умения за конкретни прояви на туризма, например за всеки един от специализираните видове туризъм или за детайлно опознаване на процедурите за конкретна туристическа дейност/ хотелиерство, ресторантьорство, туроператорска и турагентска дейност, комуникация, информационни и проучвателни дейности и т.н./ За подобряване на межкултурното общуване е необходимо да се изучават дисциплини като Социална психология в туризма, Бизнес комуникации, Интегрирани маркетингови комуникации в туризма, История на цивилизациите или История на културата, Български фолклор и етнология, Физическа култура и спортна анимация, Спорт и рекреация и др. п. За по-добро развитие на туристическия бизнес допринасят и учебни дисциплини като Екскурзоводство, Маркетинг на свободното време и туризъм, Реинженеринг и управление на риска в туризма, Управление на проекти в туризма, Управленско консултиране в туризма, Екология и др.п. Конкретният избор и комбинацията между отделните дисциплини биха позволили на всяко висше училище едновременно да разреши две цели: първо, да дава достатъчно знания и умения за да се формира знаещ и можещ бакалавър по туризъм, и второ да изгради собствено

² Обобщаващ доклад на Постоянната комисия по стопански науки и управление към НАОА, 2007 г. с.6

ноу-хау на образователния процес, което да бъде неговото водещо конкурентно предимство. Сходствата в учебните планове позволяват уеднаквяване на базовите знания и умения за бакалаврите по туризъм в различните висши училища. Разнообразието в тях осигурява на обучаващите се чрез системата на студентската мобилност добавянето на нови компетенции, на базата на най-добрите различни знания и умения, преподавани в другите висши училища.

На осмо място добрият учебен план трябва да гарантира усвояването както на определен обем теоретични знания, така и придобиването от обучаващите се на практически умения, които да им помогнат бързо да се адаптират към протичащите реални бизнес процеси. От особена важност за постигането на правилно съотношение между теория и практика в образователния процес е поддържането на широки контакти между висшето училище и туристическия бизнес. Тук не става дума само за организирането и провеждането на задължителните стажове, а за създаване на условия за водене на част от семинарните занятия в туристическите обекти, за привличане на водещи специалисти от практиката като лектори по отделни теми от учебните дисциплини, за възлагане на студентите на задачи, свързани с проучвателна дейност и предлагане на решения за преодоляване на съществуващи

проблеми в дейността на туристическите предприятия.

На девето място добрият учебен план за ОКС” бакалавър по туризъм” зависи от атмосферата във висшето училище, от това как академичната общност е готова да съдейства за съблюдаването на всички критерии и параметри за неговото разработване. Спазването на посочените по-горе изисквания обикновено води до увеличаване на общия хорариум, до наемането на основен трудов договор на преподаватели със специфични за конкретно висше училище специалности, до необходимостта да се създават собствени хабилитирани кадри, основно с научен шифър 05. 02. 18, до поддържането на многочислен департамент по езиково обучение и др.п. При недостиг на финансови и кадрови ресурси, или при провеждане на политика, която не отчита особеностите на образователния процес за ОКС” бакалавър по туризъм”, учебният план едва ли ще гарантира качествен образователен процес.

Разработването от всяко висше училище, което подготвя бакалаври по туризъм, на учебен план, адекватен на потребностите на съвременното развитие на туризма, би осигурило първата важна предпоставка за провеждане на качествен образователен процес, който от своя страна да гарантира на туристическия бизнес така необходимите знаещи и можещи кадри.

Настоящата разработка е представена на Националната конференция „Подготовка и реализация на кадрите в туризма – съвременни изисквания”, гр. Сандански, 24-26 юни 2008 г., организирана от Катедра „Туризъм” на Стопанския факултет при ЮЗУ „Неофит Рилски”.

доц. д-р МАРИН НЕШКОВ
ИКОНОМИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ – ВАРНА

доц. д-р НАЙДЕН АПОСТОЛОВ
ИКОНОМИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ – ВАРНА

**ТУРИСТИЧЕСКАТА НАУКА И ОБУЧЕНИЕТО ПО ТУРИЗЪМ В Р. БЪЛГАРИЯ В
КОНТЕКСТА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ОПИТ**

**TOURISM SCIENCE AND TOURISM EDUCATION IN REPUBLIC OF BULGARIA IN THE
CONTEXT OF THE EUROPEAN EXPERIENCE**

Associate. Prof. Dr. MARIN NESHKOV
UNIVERSITY OF ECONOMICS - VARNA

Associate. Prof. Dr. NAYDEN APOSTOLOV
UNIVERSITY OF ECONOMICS - VARNA

Abstract: Tourism is a new social-economic phenomenon and it is a reasonable consequence of the establishment of the modern forms and mechanisms of social relations. The knowledge of tourism is a result, as well as an expression of objective human necessities. The affirming of tourism and the increase of its role in the social relations provoked the development of science for this phenomenon, and in parallel with it produced the establishment of a system for training and education of human resources for the needs of the tourism industry. In the recent several years, the problem of insufficiency of qualified human resources for the sector of tourism becomes more and more pressing. This determines also **the aim of the present research:** through an analysis of the achievement of the tourism science and the related to it system of training and educating of human resources to determine the major directions for their future development in the Republic of Bulgaria in the context of the European experience.

Key words: Tourism Science, Tourism Training and Education, European Experience

Туризмът е ново социално-икономическо явление и е закономерно следствие от установяването на съвременните форми и механизми на обществени отношения. Знанието за него е плод, но същевременно и израз на обективни човешки нужди. То възниква и се утвърждава като резултат от *масовизацията на това явление и превръщането му от индивидуална в обществена потребност*. Неговите наченки се появяват там и тогава, където и когато възможностите за саморегулирането на туризма се изчерпват и назрява обективната нужда от неговото съзнателно управление. Удовлетворяването ѝ изисква специфични познания за условията и възможностите за разумното му

използване в служба на обществения прогрес.

До втората половина на 19-ти век туризмът се развива като *инцидентно, елитарно и индивидуално по характер явление* и няма особено значение и последици за общественото битие. Неговото масовизиране започва с появата и утвърждаването на капиталистическите обществени отношения в Западна и Средна Европа. Отначало това става в страните от Алпийския регион и това не е случайно. Именно там се създават обективните предпоставки и субективните условия за възникване и развитие на първите съвременни *масови видове туризъм – балнеолечебния и планинския*.

Утвърждаването на туризма и повишаването на ролята му в обществените отношения провокира и развитието на науката за това явление, а успоредно с нея и утвърждаването на системата за специализирано обучение на кадри за туристическата индустрия. В специализираната литература по туризъм в чужбина и особено у нас тези процеси не са обект на задълбочени и системни проучвания. Същевременно през последните години в национален, европейски и световен мащаб проблемът с недостига на квалифицирани кадри за туризма става все по-актуален. Това определя и **целта на настоящото изследване**: чрез анализ и оценка на достиженията в развитието на туристическата наука и свързаната с нея система за обучение на кадри да се определят основните насоки за бъдещото им развитие в Р. България в контекста на европейския опит.

Науката за туризма (туризмологията)¹ се появява сравнително късно и поради това се причислява към новите области на научното познание. В този ѝ вид тя следва да се възприема, изучава и характеризира като “отворена” и непрекъснато усъвършенстваща се система от *организирани, логично подредени и целенасочено използвани научни знания за явлението туризъм.*

¹ Това понятие навлиза в специализираната терминология по туризъм като синоним на “наука за туризма”: вж. напр. в Google 1230 страници с “tourismology”: http://www.google.bg/search?q=tourismology&hl=bg&lr=&as_qdr=all&start=20&sa=N; вж. още наименованието на електронно издание “Tourismology – a scientific approach to tourism and hospitality phenomena”: <http://www.tourismology.org/>; заглавие на научен доклад на Third International Conference on Interdisciplinary Social Sciences, Prato, Italy, July/2008: “Logies of Tourismology: The Need to Include Meta-Theories in Tourism Curricula: <http://i08.cgpublisher.com/> и др.

Нейното начало се свързва с и обуславя от процеса на превръщането на туризма в обществено значим фактор, който има сериозни последици за развитието на човешката цивилизация в нейната нова и най-нова история.

Наченките и ранните прояви на науката за и обучението по туризъм все още не са обхванато регистрирани, подредени, датирани и системно изследвани. В отделни научни публикации откриваме факти и събития, от които можем да изградим относително точна представа за генезиса и началния период от тяхното развитие. Първите опити за осветляване на проблемите в тази насока се търсят още в края на 18-ти и началото на 19-ти век. В основния курс по екскурзоводство, издаден в Олденбург, Германия се твърди, че още по времето на Гоете и по-конкретно през зимния семестър на 1795/96 г. Август Лудвиг Шлъзер (August Schläzer) е подготвил и изнесъл първия лекционен курс по туризъм в университета в гр. Гьотинген². Като исторически пример се посочва и приетия на 26 май 1807 г. *Декрет на дворецовата канцелария на Австрия* за устройство и развитие на балнеолечебния курорт Теплиц-Шьонау (Teplitz-Schönau)³.

От други публикации научаваме, че началото на теорията за туризма е поставено доста по-късно с *научните трудове от 80-те години на 19-ти век*⁴. Като такива обикновено се сочат: *докладът на Йохан Ангерер* (Johann Angerer) “Туризмът в немския Южен Тирол” (Das Fremdenwesen im deutschen Südtirol), публикуван в Болцано през 1881 г.;⁵ *докладът на швейцареца*

² Marie-Loise Schmeer-Sturm u. a. Reiseleitung. 4. Aufl., R. Oldenbourg Verlag, München/ Wien, 2001, S. 13.

³ Вж. Bernecker, P. 50 Jahre Institut für Fremdenverkehr der Wirtschaftsuniversität - Wien. Wien, 1984, S.1-2.

⁴ Вж. Енев, Н. и др. Икономика и организация на туризма. Варна, «Г. Бакалов», 1975, с. 5-6.

⁵ Вж. Antunac, I. Kratak nacrt za historiju i razvitak teoretsko-naučne misli o turizmu: в “Tuizam”, broj 8-9, Zagreb, 1965, s. 17.

Едуард Гюер-Фрьолер (Eduard Guyer-Fröler) “Хотелиерството” (Das Hotelwesen), изнесен през 1883 г. на изложение в Цюрих; *публикацията на Паул Деен* (Paul Dehn) “Модерният туризъм” за икономическите резултати от развитието на туризма в Швейцария и някои немски градове;⁶ *докладът на Йозеф Щраднер* (Joseph Stradner) на конгрес в Австрия през 1884 г. и др.⁷

Сериозен опит за разкриване генезиса на науката за туризма е направен по повод юбилейното честване на Института по туризъм към Стопанския университет във Виена⁸. В него се отбелязва, че на 13 и 14 април 1884 г. е организиран и проведен *Конгресът на делегатите за стимулиране развитието на туризма в австрийските алпийски провинции* в Грац. Той бил свикан от Съюза за подпомагане развитието на туризма в Щирия (Steiermark) в интерес на всички тогавашни съюзи и институции, свързани с и заинтересовани от развитието на туризма в Австрия. Според мнението на автора на доклада и дългогодишен ръководител на гореспоменатия институт проф. Паул Бернекер (Paul Bernecker) **протоколът от неговите заседания може да се приеме и оцени като основополагащ документ** в съвременната система от научни знания за явлението туризъм, за неговите взаимозависимости с и въздействия върху различни области от обществения живот.

През следващите години поредица от научни публикации бележат понататъшните стъпки в развитие на науката за туризма. Ще посочим характерните от тях:

⁶ Вж. **Dehn, P.** Der moderne Fremdenverkehr. „Franz'sche Hofbuchhandlung“, München, 1883 (цитирано по: **J. Stradner.** Der Fremdenverkehr: eine volkswirtschaftliche Studie. Verlag „Leykam“, Graz, 1905).

⁷ Вж. **Bernecker, P.** Цит. съч. с 1-2.

⁸ Пак там.

- “Стимулирането на туризма” на Йозеф Щраднер в сборника “Културни картини от Щирия” от 1890 г.;⁹

- “Значението на туристическата статистика” на Едуард Фрьолер от 1896 г.;

- “Изследването на пътуванията и разходите на чужденците в Италия” на Луиджи Бодо от 1899 г.;

- “Развитието на туризма в града и селото” на Лео Вьорл от 1901 г.;

- “Икономическото значение на туризма в Северна Бавария” на Фридрих Цаан от 1904 г.

- “Хотелиерската индустрия и туризмът” на Паул Дам от 1908 г.;

- “Изследването на разходите на чужденците в Италия” на Л. Бодио от 1910 г.;

- “Туризмът и националното стопанство” на Херман фон Шюлерн-Щратенхофен от 1911 г. и др.¹⁰

Не без основание са и твърденията на болшинството автори, работили в изследваното направление, че модерната наука по туризъм започва истинското си развитие от първия по-значим изследователски труд на Йозеф Щраднер “Туризмът” (“Der Fremdenverkehr”), издаден през 1905 г. в Грац, Австрия. В него се поставят основите на макроикономическото направление (Volkswirtschaftslehre des Fremdenverkehrs) в туризмологията. За пръв път Щраднер прави опит и за разграничаване на туризма от пътуването и пътническия транспорт. През 1917 г. същият автор в публикацията си “Пробивът на туризма” представя резултати от изследване на влиянието на този феномен върху местната икономика и развива теорията за периферното туристическо потребление¹¹.

⁹ Вж. **Stradner, J.** (1890) Цит. съч., с. 257.

¹⁰ Вж. Bibliographie der Literatur über Fremdenverkehr. Archiv für den Fremdenverkehr. Herausg. Prof. Robert Glücksmann, Forschungsinstitut für den Fremdenverkehr, Berlin. Jahrgang 1930/31 Heft 1-4.

¹¹ Geschichte der Tourismusforschung: http://de.wikipedia.org/wiki/Geschichte_der_Tourismus_forschung

Изключително плодотворни в началния период от развитието на науката и висшето образование по туризъм са **20-те години на 20-ти век в Германия**. Тогава на историческата сцена се появяват учени, които укрепват и доразвиват постигнатото и остават трайна следа и значим принос в тази област.¹² Освен това те полагат основите на съвременните изследователски и учебни звена по туризъм. През тези години са разработени и първите *дисертации по проблемите на туризма*: на Р. Юст – “Община Ароза. Нейният стопански живот преди и по време на туризма” (1907), на К. Шпютц – за туризма в Тирол (1919), на А. Грюнтал за съдържанието и научните задачи на Географията на туризма¹³, на П. Неф – за международния туризъм като стопански фактор (1921), на В. Варнеке – за туризма като явление (1921), на Й. Вайсгебер – за стопанското значение на туризма в Бавария (1921), на В. Киршман – за хотелиерството в Бавария (1922), на Е. Лутц – за влиянието на световната война върху развитието на туризма (1926) и др. Все в този период проф. Фон Шюлерн-Щратенхофен провежда едно от първите изследвания, свързани с туризма като обект на научен интерес, а Паул Неф в дисертацията си формулира една от първите научни дефиниции за туризъм като: *“движение на лица, които временно напускат своето местоживееие със стопански, културни, професионални, спортни,*

http://de.wikipedia.org/wiki/Geschichte_der_Tourismus_forschung; von http://www.thgweb.de/lexikon/Geschichte_der_Tourismusforschung.

¹² Сред имената на учените от този период се открояват тези на: *Роберт Глюксман* (Robert Glücksman), *Артур Борман* (Artur Bormann), *Херман фон Шюлерн-Щратенхофен* (Hermann von Schullern-Schrattenhofen), *Паул Неф* (Paul Neff), *Вилхелм Моргенрот* (Wilhelm Morgenrot), *Вернер Зомбарт* (Werner Sombart), *Грегор Вебер* (Gregor Weber), *Вилхелм Киршбаум* (Wilhelm Kirschbaum), *Ернст Лутц* (Ernst Lutz) и др.

¹³ Gruntal Ad., Probleme, der Fremdenverkehrdeogkaphie, Schriftenreihe des Forschungsinsttitit fur Fremdenverkehr (Berlin),1934,Heft 9.

здравни и развлекателни цели, без да променят свързаните с него правни и икономически отношения” (цитирано по Spatt, E. Allgemeine Fremdenverkehrslehre).¹⁴

Съвременното развитие на науката за туризъм се свързва най-вече с нейното **институционализиране**¹⁵, т.е. със създаването на специализираните *висши училища и изследователски звена*. Именно те иницират, развиват и утвърждават познанието и системата за обучение на специалисти в областта на туризма. В архивните документи намираме редица примери за появата и дейността на първите инкубатори на науката и висшето образование по туризъм:

- на 15 октомври 1914 г. е създаден Международният институт за обучение по хотелиерство (Das Internationale Institut für das Hotelbildungswesen) в Дюселдорф, който през целия период на Първата световна война реализира пълноценно учебната си програма, но поради тежките условия губи своя международен характер;¹⁶

- през 1920 г. Международният институт за обучение по хотелиерство в Дюселдорф се преобразува във *Висше училище по хотелиерство и транспорт* (Hochschule für Hotel- und Verkehrswesen), но поради тежките следвоенни проблеми в Германия става жертва на инфлацията и бива закрито през 1921 г.;

- през 1925 г. Анджело Мариоти (Angelo Mariotti) от Римския университет (Италия), който води лекции по пропагандаторски и дидактични проблеми на туризма, създава и първата в Европа и света катедра по туризъм в този университет;¹⁷

¹⁴ Geschichte der Tourismusforschung, цит. уеб-сайт, с. 1.

¹⁵ Вж. **Bernecker, P.** Цит. съч., с. 2.

¹⁶ Вж. **Herold, T.** Die neue Verkehrshochschule in Düsseldorf. Berlin, „Karl Heymann Verlag“, 1920, S. 3.

¹⁷ Вж. **Glücksman, R.** Das Ziel des Forschungsinstitut für Fremdenverkehr. Vortrag zur Gründungsfest der Gesellschaft für Fremdenverkehr in Berlin, in:

• на 1 февруари 1929 г. е основан *Изследователският институт по туризъм* (Institut für Fremdenverkehrsforschung) към Висшето търговско училище в Берлин¹⁸, който се ръководи от известният за времето си учен в областта на туризма **Робърт Глюксман** (Robert Glücksmann) - издател и на едно от първите специализирани научни списания по туризъм "Archiv für den Fremdenverkehr" ("Архив за туризъм"); политическите събития през този период в света и Германия определят краткотрайно съществуване на този институт (на практика до 1933 г., а официално до март 1935 г.);¹⁹

• на 27 февруари 1934 г. австрийският редовен професор по транспортни науки **Франц Дьорфел** (Franz Dörfel) представя официално съобщение на министъра по търговията и транспорта в Австрия, че по негова инициатива е създаден *Изследователски институт по туризъм* (Institut für Fremdenverkehrsforschung) към Висшето училище по световна търговия (днес Стопански университет) във Виена²⁰ и така Австрия първа от немско говорещите страни от алпийския регион трайно, до наши дни, продължава започнатата през 19-ти век изследователска мисия в областта на туризма;²¹

Sonderdruck der Zeitschrift „Verkehr und Bäder“, Bäder-Verkehrs-Verlag, Berlin, Nr. 23/1929, S. 6.

¹⁸ Вж. Auch der Fremdenverkehr wird jetzt Wissenschaft, in: „Acht Uhr Abendblatt“, Berlin, 9. Februar 1929.

¹⁹ В различните архивни и публикации информацията за закриването на института е различна. Проф. Бернекер отбелязва, че това е станало през 1934 г.: вж. подр. **Bernecker, P.** Цит. съч. с 1.

²⁰ Вж. **Bernecker, P.** Цит. съч. с 1-2.

²¹ През 1951 г. ръководството на института се поема от проф. Paul Bernecker, който 34 години (до 1984 г., когато се пенсионира) отдава сили и творческа енергия за развитието и утвърждаването на теорията, обучението на кадри и научно-развойната дейност в туризма. След 1984 г. до сега този воедч и световно признат Institut für Tourismus und Freizeitforschung се оглавява от професора по маркетинг Josef Mazanec.

• през април 1936 г. проф. Станислав Лешчицки открива в Краков т.н. Студиум по туризма, в който до началото на II^{-та} Световна война се обучават 64 студенти - преподавателите провеждат и доста интензивни научни изследвания, публикувани в две специализирани списания Комуникати – 23 броя и Трудове на Студиума – 6 тома²²;

• през 1941 г., когато в Европа вече бушува Втората световна война, в Швейцария някои учени-интелектуалци, които не се примиряват с логиката на военното насилие, насочват творческата си енергия в областта на развитието на науката за туризма. По това време бива основан *Институтът за изследвания по туризъм* (Forschungsinstitut für Fremdenverkehr) към Университета в Берн и *Семинарът по туризъм* (Seminar für Fremdenverkehr) към Университета в Берн (днес Институт по туризъм и транспорт - Institut für Fremdenverkehr- und Transportwirtschaft). В тези две изследователски звена са създадени и първите фундаментални научни трудове в областта на микроикономиката на туризма.

Процесът на институционализация на науката за туризма **непосредствено след Втората световна война** свързваме с няколко по-крупни събития. През 1949 г. в Берн (Швейцария) е учредена Международната асоциация на научните експерти по туризъм (AIEST), която издава списанието "Revue de tourisme". Основна роля за нейното утвърждаване като научна институция по туризъм има швейцарският професор Клод Каспар (Claude Kaspar) - дългогодишен неин президент. През 1951 г. в Монте Карло е създадена и Международната академия по туризъм - МАТ (Akademie Internationale du Tourisme - AIT) и научното ѝ периодично издание "Ревю на МАТ" ("Revue de AIT"). През 1951 и 1952 г. в Германия последователно са основани: *Немският стопански институт по туризъм*

²² Warszyńska J., Jackowski An., Podstawy geografii turystyki, Warszawa PWN, 1979, p.89.

(Deutsches wirtschaftswissenschaftliche Institut für Fremdenverkehr) към Университета в Мюнхен и *Институтът по туризъм* (Institut für Fremdenverkehr) към Университета "Й. В. Гьоте" във Франкфурт на Майн.

Представените примери недвусмислено определят водещата роля на Европа като люлка не само на световната цивилизация и на туризма, но и на науката и обучението на кадри за него. Обективността изисква да се отбележи и приносът на Северна Америка, по-конкретно на САЩ, където в началото на 30-те години на нашия век започва академично обучение по хотелиерска администрация. През 1932 г. се организира представянето на *учебна програма* за това направление във *Вашингтонския държавен университет*²³.

В средата на 50-те години на 20-ти век науката за туризма започва да се развива и в Източноевропейските страни. Началото е поставено в Полша със създаването на *Научно-изследователски институт по туризъм* към Висшето училище за статистика и планиране във Варшава. През 1960-те години в Любляна и Сплит (СФРЮ) започва обучението на висши кадри по туризма. През 70-те години аналогични звена се създават в България, СССР, Унгария и Чехословакия.

Изграждането и утвърждаването на теорията за туризма е резултат не толкова от дейността на институциите, колкото и преди всичко от тази на учените, имената на които ще останат в историята като нейни **основоположници**. Особен е приносът в това направление на учените от Германия (изброени по-горе) на професорите от Швейцария – **Курт Крапф** (*Kurt Krapf*) и **Валтер Хунцикер** (*Walter Hunzicker*), които в началото на 40-те години на 20-ти век публикуват основополагащи трудове за науката за

туризма.²⁴ Техни достойни последователи и сънародници са проф. **Паул Риш** (*Paul Risch*), проф. **Йост Крипендорф** (*Jost Krippendorf*) – известен в цял свят с трудовете си по проблемите на туристическия маркетинг и опазването на околната среда в процеса на туристическото развитие и проф. **Клод Каспар** (*Claude Kaspar*), който освен с фундаменталните си изследвания и разработването на системната теория в областта на туризма е познат и с дългогодишната си и активната обществена дейност като президент на Международната асоциация на научните експерти по туризма (AIEST).

От австрийската научна школа по туризъм, освен споменатите до тук учени заслужават внимание **Ерих Геберт** (*Erich Gebert*) и проф. **Ернст Шпат**. В допълнение на тази плеада от учени са и проф. **Анджело Мариоти** (*Angelo Mariotti*) от Италия, проф. **Адолф Грюнтал** (*Adolf Grünthal*) от Южна Африка, и др.

Принос в развитието на теорията за туризма дават и учени от по-новите поколения като: *W. Ender, J. Mazanec* (Австрия); *A. Pöschl, H. Opaschowski, W. Freyer* (Германия); *F. Ogilvie, A. Norval, A. Burkart, S. Medlik, D. Foster, I. Lickorish, S. Wahab, D. Harrison, St. Smith, V. Middleton, C. Holoway* (Великобритания); *R. McIntosh, J. Jafary, P. Wilkinson, R. Mill, D. Lundberg* (САЩ); *A. Ewert, S. Smith, J. Ritchie* (Канада); *J. Elliot, A. Bull, Ph. Pearce* (Австралия); *Cr. Ryan, S. Page, M. Hall, D. Pearce* (Нова Зеландия); *L. Auscher, Ch. Gide, E. Chaix, G. Barraud, R. Baretje, P. Defert, Fr. Vellas, G. Wackerman, R. Lanqar, G. Gazes* (Франция); *A. Sessa, R. Maggi*

²³ Вж. HRA. Degree Program Overview. Washington State University, Washington, 1991, p.2.

²⁴ Вж. **Hunziker, W., K. Krapf**. Beiträge zur Fremdenverkehrslehre und Fremdenverkehrsgeschichte, Bern, 1941; **Hunziker, W., K. Krapf**. Allgemeine Fremdenverkehrslehre. Zurich, 1942; **Hunziker, W.** System und Hauptprobleme einer wissenschaftlichen Fremdenverkehrslehre. Fer'sche Buchhandlung, St. Gallen, 1943; **Hunziker, W., K. Krapf**. Grundriss der allgemeinen Fremdenverkehrslehre. Schriftenreihe des Seminars für den Fremdenverkehr an der Handels-Hochschule St. Gallen, Poligraphischer Verlag AG, Zürich, 1942.

(Италия); *A. Alkjaer* (Дания); *B. Vukonic* (Хърватска) и мн. др.

Особено ускорено развитие на науката за туризма се наблюдава след **втората половина на 60-те и началото на 70-те години на 20-ти век**. Като водещи звена и учени тогава се утвърждават: Студиумът по туризъм към Търговския факултет във Флоренция - Италия (1962 г.); Изследователският център по туризъм към Сорбоната - Франция (1965); Националната комисия по география на туризма на Франция (1971 г.); висши училища и научни центрове с изследователска дейност по туризъм в Швеция (Упсала, Лунд), Германия (Мюнхен, Дармщат, Франкфурт на Майн), ГДР (Лайпциг, Грайсвалд, Дрезден) Чехия (Прага); Словакия (Братислава), СФРЮ (Белградски университет); България (Варна) и др. През 1972 г. в Монреал на поредния Световен географски конгрес се създава работна група по туризъм.²⁵ През този период се утвърждава и едно ново направление в развитието на науката за туризма, което някои автори²⁶ с основание определят като «критика на туризма». Негов безспорен основоположник е швейцарският проф. *Йост Крипендорф*, разработил маркетинговата теория в туризма и издал редица трудове, свързани с туризма и опазване на околната среда, с особено значение сред които има първият от тях, публикуван през 1975 г.²⁷

Най-новият период от развитието на науката за туризма (който условно може да бъде определен от 1975 до

²⁵ Тази група провежда периодично тематични срещи: 1975 г. в Залцбург (Австрия) по методология и терминология на Географията на туризма; 1976 в Краков (Полша) по базисна терминология на географията на туризма; 1979 г. в Белградчик (България) по туризъм и регионално развитие и т. н

²⁶ Вж. подр. **Freyer, W.** *Tourismus: Einführung in die Fremdenverkehrsökonomie.* München/Wien, 1990, S. 385.

²⁷ Вж. **Krippendorf, J.** *Die Landschaftsfresser - Tourismus- und Erholungslandschaft: Verderben oder Segen.* Bern, 1975.

днес) се отличава с териториална експанзия и съществени количествени, структурни и качествени изменения в нея. *Увеличава се преди всичко броят на специализираните научни и учебни звена по туризъм*. През втората половина на 20-ти век се разкриват стотици такива. Сега те покриват нуждите от научно обслужване на туризма и подготвят кадри за тази индустрия както в Европа, така и в почти всички останали части на света.²⁸ Възраждат се и се развиват на нова основа висши училища и научни звена по туризъм в страните от Източна Европа. Наблюдава се значителен ръст и на профилираните учебно-изследователски и консултантски центрове, институти, програмни работни групи и др.²⁹

В изследвания период с високи темпове *нараства броят на лицата с научни звания и степени* в туризма. Основната причина е лавинообразното нарастване на потребностите от специално обучени и висококвалифицирани кадри за неговото управление. Върховите научни достижения през 90-те години свързваме с имената на учени като: Валтер Фрайер публикации в общата теория за туризъм; *Дъглас Пиърс* с трилогията си “Туризмът днес”, “Туристическо развитие” и “Туристически организации”, с над 100 статии и участия в редколегии на водещи издания по туризъм; *Жан-Пиер Лозато-Жиотар*, чиято “География на туризъм” има 4 издания във Франция и преводи в Испания, Италия и Гърция; проф. С. Медлик, А. Буркарт, Р. Мил, М. Аластер с фундаменталните си трудове по управление на туризма; С. Уахаб, Ж. Риш, Г. Ашуорт, Р. Ланкуар, Ст. Пейдж, Г. Вакерман, К. Райън, М. Хол, Фр. Вела, Л. Бешарел, Д. Харисън, Д. Фостър и много други.

²⁸ Вж. подр. **Нешков, М. и др.** Въведение в туризма. Университетско издателство «Наука и икономика», Варна, 2007, с. 16 -19.

²⁹ Пак там, с.

Към количествените тенденции в развитието на теорията за туризма се отнася и *чувствителното увеличаване на броя на периодичните издания и томовете специализирана учебно-научна литература по туризъм*. Нейното научно-информационно осигуряване се реализира с помощта на десетки научни списания и хиляди томове учебно-научна литература.³⁰ Като най-престижни се утвърждават английските международни издания от рода на: *Tourism Management, Annals of Tourism Research, International Journal of Tourism Research, Tourism Geographies, Travel and Tourism Analyst* и др.³¹ Наблюдава се и ограничаване популярността на традиционни немско- и френско-езични издания като *Revue de Tourisme, Fremdenverkehr* и др.

През 80-те и 90-те години се променя *съдържателната структура* на науката за туризма. Отначало туризмът се утвърждава като стимулатор на стопанското развитие, което определя профилирането на знанието предимно в *икономическите му аспекти*. В следствие в индустриално развитите страни все повече място намират социалните, културните, психологическите и други съдържателни направления в научните изследвания по туризъм. Задълбочава се техният *интегрален характер*. Характерни са структурните изменения, свързани с навлизането на множество функционални, предметни и отраслово-научни направления в туристическата теория: маркетинг, финанси, управление на човешките ресурси, география, меди-

цина, социология, психология, право, (туристически транспорт), екология, история, културология, изкуствознание и др. Особено развитие бележи и критиката на туризма.

Разширява се и *съдържателният обхват на науката за туризма*. Утвърждават се две основни направления в нея. *Първото* е характерно за "класическите" туристически страни. То акцентира върху вътрешната структура на явлениято и неговите дейности: хотелиерство, (гостоприемство = Hospitality); ресторантьорство, туроператорска и агентска дейност, туристически транспорт и пр. *Вторият* аспект отразява главно външните връзки на туризма с другите дейности в свободното време (Leisure&Recreation): двигателна активност, спорт и развлечения в близост до дома, развлекателни паркове и др. Той се развива предимно във Великобритания, САЩ, Канада и Австралия и съвместява две на пръв поглед еднакви, но по същество различни съставки и зависимости в съдържанието на туризма.

Разширяването на съдържателните области на науката за туризма през 90-те години се конкретизира по отношение на бързо развиващите се изследвания относно градския туризъм (Кр. Лоу, Ст. Пейдж, Ян ван дер Борг, Паоло Кости), развлекателните тематични паркове (Р. Ланкуар, Р. Михна), туристическото планиране и развитие (К. Гън, Е. Инскийп, Б. Годал), туристическия транспорт (Г. Вакерман, Д. Пиърс, М. Жагар, Ст. Пейдж), класификацията на туристическите ресурси (Л. Бридел, К. Гън) и др. Същевременно се запазва, но бележи тенденция на отслабване интересът към традиционни до средата на 80-те години изследователски области като: природни туристически ресурси, класически курорти (морски, планински, балнеолечебни) и др.

Към казаното до тук бихме могли да прибавим и някои качествени изменения в системата от научни знания за туризма в края на 20-ти век: приложение на *нов*

³⁰ За динамичните изменения в свидетелства фактът, че общият брой на библиографираните през 1998 г. от издателство "Marylebone Books" значими заглавия по туризъм на английски език (332 бр.), се разпределя по периоди така: 1980 до 1989 г. (за 10 години) - 4% или 13 бр., 1990 до 1994 (за 5 години) - 26% или 97 бр. и 1995 до 1998 г. (за 3,5 години) - 67% или 232 бр.: вж. **Buhalis, D.** *Tourism and Hospitality Bibliography*. "Marylebone Books", 1998.

³¹ Виж подробен списък на 49 най-известни периодични издания по туризъм в: **Нешков, М. и др.** *Цит. съч.*, с. 22-23.

научен инструментариум в изследванията и обогатяването им със съвременни методи на математиката, статистиката, информатиката; използване постиженията на научно-техническия прогрес в областта на туризма.

Туристическата наука и свързаната с нея образователна система се отнасят към **интердисциплинарните области** от системата на познанието. В някои научни публикации се поставя на дискусия въпросът дали тя има свое самостоятелно място в семейството на науките.³² В тази връзка следва да уточним, че в процеса на нейната поява и развитие се утвърждават две успоредни и същевременно често пресичащи се линии. Едната от тях е свързана с интегрирането на новопоявилото се явление “туризъм” в предмета на съществуващите вече науки (икономика, география, социология, психология, медицина, история, право и др.). Втората линия се характеризира с профилиране, интегриране и специализация на познанието за туризма и формиране на негов специфичен предмет.

Предметната (дисциплинарна) характеристика на науката за туризма има важна роля за оптимизиране съдържанието и структурата на свързаната с нея система за обучение и висше образование – в частност. Ето защо е целесъобразно да се направи преглед, анализ и оценка на съществуващите изследвания в тази област с оглед определяне на рационални

³² Вж. Spode, H. Wie vor 50 Jahren keine Tourismuswissenschaft entstand. In: Reinhard Bachleitner u.a. (Hrsg.): Der durchschaute Tourist. Arbeiten zur Tourismusforschung. Profil-Verlag, München 1998; Freyer, W. Tourismus-Ökonomie oder Ökonomie des Tourismus - Der Beitrag der Wirtschaftswissenschaften zur Theorie des Tourismus (in Fischer/Laesser: Theorie und Praxis der Tourismus- und Verkehrswirtschaft im Wertewandel, S. 59).

съдържателни модели на образованието по туризъм и в Р. България.

По въпроса за **дисциплинарните области на науката за туризма** са работили редица автори, които не са единни в становищата си относно характера и броя на елементите в предметната структура на туризмологията. Това не се отнася само за два от тях – икономиката (в частност икономиката на туристическото предприятие) и географията на туризма, които са общопризнати от всички изследователи-туризмолози.

Що се отнася до **икономиката на предприятието** (фирмата) в туризма налице са многобройни примери, които доказват важността на това дисциплинарно направление и мястото му в туризмологията и системата на обучение по туризъм.³³ Краткият преглед и анализ на неговото развитие показва, че първите публикации в тази област са посветени на хотелиерството.³⁴ Още през 1825 Ж. Абел (J. Abel) издава своята книгата “Хотелите и ресторантьорите, какви трябва да бъдат” (*Die Gasthöfe und Gastwirthe, wie sie sein sollen*), в която описва правата на хотелиерите и техните гости. Във връзка със счетоводната дейност в хотелиерството през 1902 г. Х. Гирке (H. Gierke) публикува книгата си “Хотелиерско счетоводство” (*Hotelsbuchführung*), а през 1906 А. Хайс (A. Heiß) представя публикацията “Счетоводство на хотелиерството” (*Die Buchhaltung des Gastgewerbes*).

Опити за общо тълкуване на въпроси, свързани с хотелиерските предприятия са правени още в началото на 20-ти век. Такива откриваме в публикациите на П. Дам-Етиен (P. Damm-Etienne): “Хоте-

³³ Вж. подр. Нешков, М., В. Казанджиева.

Икономика на туристическата фирма. С., 2007, с. 15-20.

³⁴ Sölter, M. Betriebswirtschaftslehre des Tourismus, S. 3: http://dr-schnaggels2000.surfino.info/Betriebswirtschaftslehre_des_Tourismus.html; http://de.wikipedia.org/wiki/Betriebswirtschaftslehre_de_s_Tourismus.

лиерската индустрия и туризмът” (*Hotelindustrie und Fremdenverkehr*) и “Хотелиерството” (*Das Hotelwesen*). Всъщност в тях няма обстойни изследвания по икономика на предприятието, но те са видим напредък в литературата за хотелиерството в сравнение с тази, посветена на други туристически предприятия. От 1910 до 1932 развитието на микроикономическата наука в тази туристическа дейност е белязано с някои по-значими публикации като:

- Е. Мюлер (E. Müller): “Международно счетоводство в хотелиерството” (*Internationale Hotelbuchführung*). 1907;
- Р. Глюксман (R. Glücksmann): “Учение за частното стопанство в хотелиерството” (*Privatwirtschaftslehre des Hotelgewerbes*). 1917;
- Р. Шварц (R. Schwarz): “Научно управление на предприятията в хотелиерството” (*Wissenschaftliche Betriebsführung im Hotelwesen*). 1926.³⁵

На академично ниво икономиката на хотелиерското предприятие започва да се преподава през 1929 в тогавашния Изследователски институт по туризъм в Берлин от проф. Робърт Глюксман (Robert Glücksmann). За целта е използвано второто издание на учебника на Глюксман “Учение за хотелиерското предприятие” (*Betriebslehre der Gaststätte*). Интересен опит за създаване на приложно-практическо учение за хотелиерското предприятие представя книгата на д-р Трогот Мюнх (Traugott Münch) “Хотелиерските предприемачи в светлината на теорията и практиката на икономиката на предприятието” (*Das Hotelunternehmen im Lichte betriebswirtschaftlicher Lehre und Praxis*), публикувана през 1930 г.

Качествени промени в процеса на създаване на микроикономическата теория в туризма настъпват едва в края на 1969 г., когато Георг Валтершпил (G. Walterspiel) прави обстойна система-

тизация на постиженията в областта на икономиката на хотелиерството в книгата си “Въведение в икономиката на хотелиерското предприятие” (*Einführung in die Betriebswirtschaftslehre des Hotels*). През 1973 Франц Рухти (Franz Ruchti) публикува “Въведение в икономиката на предприятието в хотелиерството” (*Einführung in die Betriebswirtschaftslehre für das Gastgewerbe*).

Според проф. Валтер Фрайер (Walter Freyer)³⁶ особен принос за развитието на учението за икономиката на туристическото предприятие имат швейцарския професор В. Хунцикер и австрийският професор П. Бернекер. През 1959 г. излиза от печат книгата на В. Хунцикер “Икономическо учение за предприятието в туризма” (*Betriebswirtschaftslehre des Fremdenverkehrs*). Приблизително по същото време П. Бернекер със своите публикации “Мястото на туризма в стопанската система (*Die Stellung des Fremdenverkehrs im Leistungssystem der Wirtschaft*) в 1956 г. и “Основи на учението за туризма” (*Grundlagenlehre des Fremdenverkehrs*) в 1962 допринася за развитието на туристическата икономическа наука.

Приносът на професор В. Хунцикер в развитието на разглежданото дисциплинарното и научно направление обикновено се определя във връзка с неговия фундаментален труд от 1942 г. “Система и основни проблеми на учението за туризма”³⁷, в който той на първо място в постройката на знанието за туризма поставя икономиката на туристическото предприятие. Според Хунцикер стопанският субект в туризма не може да се разглежда в използваните дотогава в икономическата литература категории и чрез характеристиките на предприятията от другите икономически отрасли. За пръв път той прави научно обоснован

³⁵ Пак там.

³⁶ Вж. Freyer, W. Tourismus-Ökonomie oder Ökonomie des Tourismus - Der Beitrag der Wirtschaftswissenschaften zur Theorie des Tourismus (in Fischer/Laesser: Theorie und Praxis der Tourismus- und Verkehrswirtschaft im Wertewandel, S. 59).

³⁷ Вж. Hunziker, W. (1943), цит. съч.

опит за обхватна и систематизирана характеристика и типология на туристическите предприятия. Основна задача на учението за последните Хунцикер вижда в: разкриване и обосноваване на целите и намеренията им, на техните успехи и провали и изясняване на взаимовръзките им с туристическото стопанство като цяло. От друга страна икономиката на туристическото предприятие следва да бъде посветена не само на научното осветляване на явленията, процесите и методите, но и на определянето на практическите насоки за тяхното развитие.³⁸

През 1952 В. Хунцикер публикува монографията си "Към проблематиката и систематизацията на икономиката на туристическото предприятие"³⁹, в която задълбочава изследванията си в разглежданото дисциплинарно направление. В систематиката на туристическите предприятия Хунцикер не включва предприятията от другите отрасли (транспортните, например), независимо че те участват в процеса на удовлетворяване на туристическите потребности. По-нататък той разкрива и мястото на икономиката на туристическото предприятие в двете основни направления от развитието на науката за туризма (общото и специалното) и техните подразделения:

- Общо учение за туризма;
- Специфично учение за туризма;
- Учение за туристическото стопанство;
- Учение за икономиката на туристическото предприятие (общо и специфично учение за икономиката на туристическото предприятие).

По-късно през 1959 г. в продължение на изследванията си проф. Хунцикер публикува и друг основополагащ (вече профилиран в тази насока научен

³⁸ Пак там.

³⁹ Вж. **Hunziker, W.** Zur Problematik und Systematik der Betriebswirtschaftslehre des Fremdenverkehrs. In: Jahrbuch für Fremdenverkehr 1. Jg. (1952/53).

*труд): "Икономика на туристическото предприятие"*⁴⁰.

Приносът на проф. П. Бернекер в развитието на учението за туристическото предприятие е оценен недвусмислено на проведената по случай неговия 75-годишен юбилей международна конференция по отношение типологията на туристическите предприятия в доклада на проф. Георг Валтершпиел.⁴¹ В статията си от 1959 г. "Мястото на туристическите предприятия в системата на учението за икономиката на предприятието"⁴² проф. Бернекер поставя за разискване такива въпроси като например: дали терминът "туристическо предприятие" е научно издържан; доколко в неговото съдържание могат да се открият основни сходства с подобни предприятия в индустрията; възможно ли е да съществува самостоятелно направление като "икономика на туристическото предприятие" и пр.

Според П. Бернекер основна задача на туристическото предприятие е да съдейства за удовлетворяване на определени потребности на субекти, които консумират туристически услуги или стоки. Срещу тях стои т.н. "обект", разглеждан като предмет, цел или територия, към които се насочват посетители. Между субекта и обекта застава туристическото предприятие, което създава съответните блага за потребление. Основният принос на Бернекер във връзка с типологията на туристическите предприятия е свързан с разграничаването им в т.н. "първична" и

⁴⁰ Вж. **Hunziker, W.** Betriebswirtschaftslehre des Fremdenverkehrs. B. 1 Fremdenverkehrsbetrieb und seine Organisation. Gurtnerverlag, Bern, 1959.

⁴¹ **Walterspiel, G.** Zu Berneckers Typologie der Tourismusbetriebe: im Festschrift zur Vollendung des 70. Lebensjahr von Prof. DkF. Paul Bernecker, Wien, 1978, S. 29.

⁴² Вж. **Bernecker, P.** Einordnung der Fremdenverkehrsbetriebe in das System der Betriebswirtschaftslehre/In: Der Österreichische Betriebswirt Vol. 9 (1959), No. 2, p. 93-100; no **Sölter, M.** цит. съч. с. 11.

“вторична” област на производството и предлагането на услуги и стоки. Осве това той обвързва предприятията в туризма с туристическия обект и със субекта (потребителя в туризма).⁴³

Приносът на проф. Г. Валтершпийл се оценява главно по отношение на неговия труд “Основи на учението за икономиката на туристическото предприятие”⁴⁴. В него той обвързва в организационен аспект съдържанието на понятието “туризъм” с туристическото предприятие. Той счита това като необходима предпоставка за развитието на самото учение за предприятието в туризма. Идеите на този учен се основават на постижения на Хунцикер и по-конкретно на неговата дефиниция за туристическото предприятие, която гласи, че то включва: “..онези стопански единици..., които чрез трайно обвързване на приспособени производствени средства и икономически способности се използват за създаване на туристически стоки и услуги”. Туристическите предприятия притежават различни отличителни белези, свързани с начина на самия процес на производство. Единственото общо между тях е това, че те насочват предлагането си към лица, които са “чужди” за даденото място и пребивават временно в него. Именно на тази основа Валтершпийл прави разграничение в групата на стопанските субекти, които са създадени и функционират само заради туризма или предимно за местното население. Чужденецът в този смисъл се разглежда като своеобразен “краен потребител”, поради което от състава на туристическите предприятия се изключват онези, които нямат пряко отношение към задоволяване потребностите на последния. Тази постановка е логично продължение на теоретичните анализи

⁴³ На този въпрос се отделя специално внимание в гл. втора на настоящия учебник.

на туристическото предприятие и резултатите от тях, които правят преди това В. Хунцикер и П. Бернекер.

Развитието на съвременната теория за туристическото предприятие се свързва и с името на проф. Валтер Фрайер. Според този немски учен днес става дума по-скоро за “икономика на предприятието в туризма”, отколкото за “икономика на туристическото предприятие”. Защото ако приемем второто, то трябва при всички случаи да се намерят и специфичните за туризма микроикономически методи и модели за анализ, различни от тези в общия случай на микроикономическата теория. Това засега според Фрайер не може да стане, което се потвърждава от използването на традиционните методи и модели в това направление. В този смисъл той счита, че ако можем и трябва да отделим самостоятелна дисциплина то тя би трябвало да се определи като “икономика на предприятието в туризма” като дъщерна дисциплина на “икономика на предприятието”.

За съжаление с изключение на споменатите учени и техните научни тези в областта на микроикономическата проблематика в туризма сериозни изследвания в тази насока след 50-те години на миналия век липсват.

“Икономиката на туристическото предприятие” като съвременна учебна дисциплина днес се радва на изключително търсене и изразен интерес от страна на обучаемите в различни университети и висши училища по света. Основният акцент в туристическата наука и преди и сега е икономиката на туризма. Като по-частни дисциплинарни направления се развиват “мениджмънтът (управлението) на туризма” и “маркетинг в туризма”. Тъй като по традиция изследователската дейност е приоритет на университетите то е необходимо да

⁴⁴ Вж. Walterspiel, G. Grundlagen der Betriebswirtschaftslehre des Fremdenverkehrs (in J.f.Fremdenverkehr 1956 Teil 1-3), по Sölter, M., цит. съч., с. 8.

отбележим, че разглежданото дисциплинарно направление е присъщо именно на тях. От гледна точка на териториално разпределение предимството е на онези, които функционират в немско-езичния регион и в по-слабо изразена степен в англо-езичните територии и страни. Това може да се обясни както с традициите (появата и развитието на науката за туризма, което се насочва първоначално към икономиката на предприятието, е свързано именно с тези страни) така и с потребностите от икономически знания за управление на многобройните туристически предприятия. Освен това в немско езичния регион системата на висшето образование по икономика традиционно е разпределена в две основно научни и дисциплинарни области: учението за народното стопанство (Folkswirtschaftslehre) и учението за икономиката на предприятието (Betriebswirtschaftslehre).

В някои висши училища туризмът е самостоятелно професионално направление, а в други то е част от по-обща икономически и други научни области. Това определя и спецификата при специализирането и изучаването на частните научни дисциплини, каквато в случая е "икономиката на туристическото предприятие".

Другото основно дисциплинарно направление е **географията на туризма**. Учените в областта на тази наука също проявяват постоянно нарастващ интерес към туризма и то най-вече в аспект на неговата локализация. За начало може да се приеме емпиричната статия на П. Карцей (P. Carcelle) *Le Tourisme dans Les Alpes Francaises, Revue de Geographie*, September 1986), посочената дисертация на Карл Шпютц, но истински научно систематична е статията на Рихард Енгелман от Виена през 1924 г. В нея той поставя основите на регионалния анализ на туризма в пределите на страната (Австрия), въвежда показателите за туристопотока, средния престой, сезонността, картографското

изобразяване на тези и подобни на тях елементи на туризма⁴⁵.

Цялостна концепция за туристическата локализация създава Пиер Деферт през 1967 г. Той я определя на две нива: а) макротериториално, в пределите на една цяла страна и б) микротериториално – за един курорт или туристическо място. Първата е резултат от взаимодействието на природната и човешката културна среда, заедно със съдържащите се в тях туристически ресурси, транспортната мрежа, отдалечеността от районите доставящи туристи и т.н. За курортната локализация по-важни са релефа на селището, изложението спрямо слънчевото греене, надморската височина, точките за транспортен достъп – жп гара, автогара, пристанище⁴⁶.

Главните териториални особености и модели на туризма се откриват през периода на 70^{те} и 80^{те} години:

- 1968 г. – Живадин Йовичич от Белград за транспортните полоси (коридори), по които се движат големите ваканционни туристически потоци

- 1969 г. – Петер Мариот от Братислава дава пространствения модел на туризма:

- 1970 г. – Карл Стансфилд от Питсбърг относно централните делови райони на курортите и туристическите центрове;

- 1972 г. – Карл Руперт от Мюнхен за географията на свободното време;

- 1974 г. – Ян Лундгрен от Монреал представя рекреационното разрастване на големите градове;

- 1975 г. – Владимир Преображенски и неговият колектив от Москва показват териториалната рекреационна система;

⁴⁵ Engelmann R., Zur geographie des Fremdenverkehrs in Osterreich, Mitteilungen der Geogr. Gesellschaft in Wien, 1924, Bd 67,49 – 56.

⁴⁶ Defert P., La localization touristique – Problemes theoriques et pratiques, Bern Ed. Gurten, 1969, p.143.

- 1976 г. Жан-Мари Миосек от Монпеле за последователността на туристическото усвояване на една територия;

- 1970 – 1977 г. Ядвига Варшинска от Краков в три последователни труда извежда методите за оценяване на природните туристически ресурси, културно-историческите забележителности и селищата като цялостен обект;

- 1980 г. – Ричард Бътлър от Западно Онтарио за циклите в развитието на туристическия район;

- 1987 г. – Дъглас Пиърс от Нова Зеландия обобщава формите на туристическото развитие¹.

Важна роля за развитието на географските изследвания на туризма има тяхното институционализиране. Основаната през 1972 г. Работна група по География на туризма и рекреацията към Световния географски съюз провежда средно на 2 години тематични конференции за: научната терминология (1974), туризма в Алпите (1984), в големите градове (1985), на малките острови (1987) и т.н. Най-новите ще бъдат в Тунис 2008, Тел Авив 2010 и в Кьолн 2012 г. Неин ръководител сега е проф. Ярко Сааринен от Финландия.

Националните обединения на специалистите по География на туризма във Франция (от 1971 г.), Румъния, Югославия, Съветския съюз също водят оживена дейност с конференции, сборници. В Северна Америка се учредява специална награда на името на Рой Израел Волф (основоположник на канадската География на туризма) за

най-успешен изследовател по туризъм и рекреация от САЩ и Канада.

През 1989 г. се основава Международната Академия за изследване на туризма (International Academy for the Study of Tourism) със седалище в Политехниката на Хонгконг. Тя провежда редовни срещи на 2 години (последната през м.май 2007 г. в Мугла – Турция) с преобладаваща географска тематика. Включва постоянен брой от 75 души, оценени по реалния им принос в Туристическата наука. След всяка среща чрез бална оценка част от тях се обновяват.

Концентриран израз на науката География на туризма са двете специализирани списания *Turyzm* в гр. Лодз от 1987 г. и *Tourism; Geographies* във Флагстаф (Северна Аризона) от 1998 г. Техните основатели са Станислав Лишевски и Алън Леу, а авторите са както от Полша, САЩ, така и от Канада, цяла Европа, Австралия та дори и от Китай.

Последното десетилетие се откроява с две фундаментални монографии на Андей Ковалчик през 2000 г. и на Колин Майкъл Хол/Стивън Пейдж с четири издания от 1998 г. до 2007 г.² Преносните оригинални части на Ковалчик се отнасят до главните теоретични достижения на Географията на туризма, туристическата картография, хотелската локализация. Колективът Хол/Пейдж посочва мястото на тази наука в научната общност, нейното развитие в англоезичните държави, териториалните връзки на туризма в

¹ За подробности виж: Апостолов Н. Туристически ресурси, Варна Икономически университет, 2003, с.387.

² Kowalczyk And., *Geografia turystyki*, Warszawa P.W.N. 2000 s 287. Hall C. M, Page St., *The Geography of Tourism and Recreation: Environment, place and space*, London Routledge, 2007, p. 427.

морските, планинските и селищните области. Те са своеобразни "рекордьори" със своето най-мощно в туризма библиографско проучване досега, като са обработили и използвали 2046 литературни източника.

Освен представените успоредно развиващи се дисциплинарни направления в специализираните изследвания по този въпрос, както вече беше отбелязано, няма единно становище. Разглеждайки учението за туризма като интегративна наука немският учен-психолог Хайнц Хаан (Heinz Hahn) включва в нейната дисциплинарна структура освен икономическия и географския компонент и други основни съдържателни научни области като социология и психология. В съвместната му публикация с Кагелман (Kagelmann) "Туристическа психология и социология" ("Tourismuspsychologie und -soziologie") от 1993 г. той определя 8 дисциплинарни области в науката за туризма: история на туризма, туристическа антропология, икономика на туризма, география на свободното време и туризма, социология на туризма, културна антропология на туризма, туристическа педагогика и педагогика на свободното време.³ Х. Опашовски (H. Opaschowski) разграничава следните предметни области на науката за туризма: икономика на туризма, теория на туризма/критика на туризма, история на туризма, психология на туризма, анализ на туризма, прогнозиране на туризма и туристическа политика/туристическа етика (сравни Opaschowski, H.: Tourismusforschung, 1989).⁴

В своите "модели на туристическата наука" проф. В. Фрайер определя 6 конструктивни групи научни дисциплини: икономически науки, политически науки, психология, социология, екология и

³ Вж. Hahn, H. u. a. (Hrsg.): Tourismuspsychologie und Tourismussoziologie. Ein Handbuch zur Tourismuswissenschaft. Verlag Quintessenz, München, 1993.

⁴ Пак там, с. 5.

география. В последните години все повече се налага и ролята на културологията в съдържателните рамки на науката за туризма.

Легитимирането на всяка самостоятелна наука изисква: **ясно определен и разграничим самостоятелен предмет и специфичен познавателен интерес**. В специализираните изследвания, посветени на науката за туризма, се утвърждават две противоположни тези - че тя отговаря и съответно - *не отговаря категорично на тези изисквания*. Първата се защитава от преобладаващия брой автори, които се занимават сериозно с проблемите на туризмологията. Основните задачи на последната се определят по отношение на: изследване на структурните, функционалните и типологичните свойства на туризма като явление; дефиниране и проучване на неговите пространствени, социологични и икономически измерения; изследване на взаимовръзките между туризма като система и неговите конкретни елементи и проявления⁵

Втората теза може да се определи като контрапункт на първата. При нейното аргументиране се признава, че в туристическата наука има общ обект на изследване (пътуването, респ. временното напускане на постоянното местожителство и произтичащите от това отношения, процеси и явления), но не се различават специфични изследователски методи. С други думи на туристическата наука *липсва обща научна парадигма*, с която да се идентифицират всички нейни дисциплинарни направления. Някои автори (Pompl, Kulinat, Vester)⁶ виждат изход от тази ситуация в използването на **системната теория** като възможна такава парадигма. В тази идея намираме особен рационализъм, тъй като тя се основава на една ясна изследователска цел по отношение на туризма:

⁵ Вж. **Ювичиќ, Ж.** Основи туризмология. Београд, 1980, с. 34.

⁶ Пак там, с. 6.

разкриване на неговите системни характеристики и взаимовръзки с външни системи и спецификата на неговите структурни елементи и отношенията между тях. Примери за приложението на системната теория в туризма дават редица учени, сред които с особен принос се отличава проф. К. Каспар.⁷

Що се отнася до туристическата наука като цяло ясно и безспорно според нас се налагат следните заключения и общи изводи:

Първо, тя е сравнително нова, отворена, развиваща се и перспективна съставка в съвременната система от научни знания;

Второ, тя следва да се разглежда, изследва и утвърждава като *адидативна* (добавена), *мулти/интердисциплинарна* (интегрална, комплексна) и *универсална наука*, която се "обслужва" от редица *спомогателни (гранични) науки*, като същевременно и самата тя се превръща в *част от тези науки*⁸;

Трето, тя може да се развива като самостоятелна на основата на една *надстроена (мета)теория* за туризма със свой собствен интегриран на основата на съставните дисциплини метод.⁹

Практически действия за утвърждаване на науката за туризма като интегративна и самостоятелна откриване в създаването на Немското сдружение за туристическа наука (Die Deutsche Gesellschaft für Tourismuswissenschaft¹⁰) в Айхщед (Eichstätt), Германия и на

Изследователския институт за интердисциплинарни туристически науки (Forschungsinstitut für interdisziplinäre Tourismuswissenschaften - INIT) към Университета в Залцбург, Австрия. В първия случай се касае за обединяване на усилията на представители на немски университети, професионални висши училища и научни сдружения по туризъм с основна цел – изследователска работа по проблемите на туризма на основата на развитие на интердисциплинарна наука за туризма. Вторият случай представя обединяване на учени в областта на комуникациите, психологията, историята и култур-социологията, които са си поставили за цел да обхванат туризма чрез комплексни проучвания и да съдействат за неговото устойчиво развитие.¹¹ Подобна практика откриваме и в Leuphana Universität Lüneburg в Люнебург (Германия)¹².

От горните примери става ясно, че интердисциплинарните научни изследвания и кооперирането на тази принципна основа в областта на туризма вече са факт. Бъдещето ще покаже по категоричен начин дали ще бъде намерена общата парадигма на една истински самостоятелна туристическа наука.

Развитието на науката и свързаната с нея система на висшето образование по туризъм в нашата страна има своята близо 45-годишна история. Още в учебния план на първата университетска специалност по туризъм през 1965 г. в тогавашния ВИНС в гр. Варна са пренесени опита и достиженията на Европа, трупани през първата половина на 20-ти в. Във философско, съдържателно и структурно отношение този учебен план и до днес запазва своя европейски замисъл и характер и се утвърждава като главно условие за

⁷ Вж. Kaspar, C. Die Anwendung der Systemtheorie zur Lösung methodischer Probleme der Fremdenverkehrswissenschaft- und Wirtschaft: in Festschrift zur Vollendung des 70. Lebensjahr von Prof. Dkfm. Dr. Paul Bernecker. Wien, 1978, S.19 - 25.

⁸ Вж. подр. Freyer, W. Цит. съч., S.42-49.

⁹ Вж. подр. Geschichte der Tourismusforschung, цит. уеб-сайт, с. 3.

¹⁰ Учредено през 1996 г. по време на Международната туристическа борса в Берлин (ITB '96) след решение, взето на Втория туристически симпозиум в Дрезден "Бъдещето на туризма" <http://www.dgt.de/>.

¹¹ Пак там, с. 3.

¹² http://www.uni-lueneburg.de/fb3/ifsb/freizeit/ifsb_fz/sprache.html.

подготовка на висококвалифицирани и конвертитруеми според изискванията на Европа висши кадри за туризма. Той се използва и като основа за разработване на учебната документация на много от новосъздадените академични звена по туризъм у нас след 1990 г. Съществена положителна роля има и обстоятелството, че Р. България беше сред първите страни, които подписаха Болонската декларация и последователно работиха за реализиране на принципите, заложиени в нея.

Наред с натрупания положителен опит през последните две десетилетия у нас се наблюдават и някои **проблеми и негативни изменения**, по-значимите от които могат да се представят както следва:

- *увеличаване броя и капацитета* на висшите училища и учебните звена по туризъм (респективно приема на студенти) при запазване или неадекватно изменение на параметрите и условията за обучение (кадрова осигуреност, учебни планове и програми, специализирана материална база, учебна и научна литература и пр.);

- *снижаване на критериите и изискванията* към качеството на обучението на студентите както на входа (системата за прием) така и на изхода при дипломиране на завършващите бакалавърска или магистърска степен;

- *недостатъчно ефективно използване* на възможностите, които предоставя международното сътрудничество в областта на висшето образование по туризъм, включително и на средствата по предсъединителните и особено на присъединителните фондове и програми в тази област;

- *силна децентрализация и липса на действена система* за координация и сътрудничество в дейността на националните учебни институции, които подготвят висши кадри по туризъм (изграденият Съвет по туризъм не

постигна значими резултати от своята дейност);

- *изоставане на българската наука за туризма от европейските тенденции*, свързани с интеграцията на нейните дисциплинарни области;

- *отслабване на връзките* между теория и практика в обучението на студентите;

- *липса на ефективно взаимодействие* между академична общност и бизнес във връзка с изграждане и функциониране на система за фирмено обучение и повишаване квалификацията на кадрите в туризма;

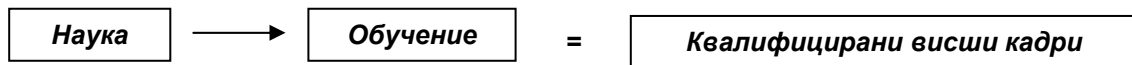
- *затруднения в професионалната реализация* при същевременно установяване и задълбочаване на хроничен дефицит на висшите кадри по туризъм;

- *пренебрегване възможностите на българската наука за туризма* от страна на държавните политически субекти и бизнеса за научно обслужване на сектора и осигуряване на обучението на кадри за него;

- *отсъствие на значими научни изяви и издания по туризъм* с авторитетно международно участие.

Причините за отбелязаните и за много други незасегнати конкретни проблеми при функционирането на научната и образователна система по туризъм у нас са многообразни и комплексни. Част от тях се коренят в характера и особеностите на социално-икономическото развитие и системата на висшето образование като цяло. Други - в липсата на ефективни средства за държавен контрол и регулиране и субективизма в решенията на различни институции и органи за управление. Трета група проблеми се дължат на външни фактори, свързани с освобождаването на пазара на труда, силната международна конкуренция и др. Акредитацията в системата на висшето образование все още не съдейства за ефективното и трайно решаване на част от тях. Важна причина за сниженото качество на

обучението е и стесняването на връзката:

Това се дължи на езиковите затруднения на преподавателите (преодолими вече с новия електронен уред air translated), недостигът на финансовите средства за закупуването на книги, учебници и списания (с изключение частично на ИУ – Варна и Софийски университет “Кл.Охридски”), едностранчивата насоченост сега към използването предимно на англоезична литература. Известна е априорната теза, че обучението е коректна редукция на съответната наука. Ако тя не се познава задълбочено от преподавателите, то и преподаването ще бъде с ниско качество. За да се постигне това е необходимо съчетаването на усилията както на преподавателската колегия, така и на държавата в лицето на Министерството на образованието и науката (МОН) и Държавната агенция по туризма (ДАТ).

Конкретната им проява ще бъде най-полезна, ако се постигне:

- ❖ Връщане на Единните държавни изисквания за образователно направление “Туризм” на три равнища – учебен план, учебни програми на включените в него дисциплини;

- ❖ Разработването на учебници за обучението по туризъм от авторски колективи, сформирани под егидата на МОН с участието на утвърдени хабилитирани преподаватели.

- ❖ Финансиране от двете ведомства МОН и ДАТ на национално академично списание “Туристика Булгарика” с две книжки годишно на български и чужд език.

- ❖ Провеждане на годишни или на 2 години конференции “Академични четения по туризма” с предварителна тематика и разменно домакинство на 12^{те} университета с обучение по туризма.

- ❖ Формиране на Специализиран научен съвет по туризъм от

хабилитирани преподаватели от двете научни направления “Икономика на туризма” и “География на туризма”.

- ❖ Създаване на национален библиографски указател към НБ “Кирил и Методий” (и евентуално библиотека) с всички налични в страната български и чужди публикации по туризма.

- ❖ Сътрудничество със сродни университети, обучаващи по туризъм в Загреб, Риека, Белград, Нови Сад, Букурещ, Клуж, Истанбул, Солун, Скопие.

- ❖ Национално честване през 2015 г. на “50 години обучение по туризъм в България”.

От всичко казано дотук се налагат следните **основни изводи**:

Първо, за нашата страна туризмът е бил, е и ще остане приоритетен сектор на икономиката, което ще увеличава потребността от кадри за неговото управление;

Второ, необходимо е разработването и приемането на ясна и последователна държавна политика и стратегия за потребността от научно обслужване и кадри за туризма и развитието на адекватна система за наука и висше образование, отговарящи на изискванията на Болонския процес и базирани на добрите европейски практики;

Трето, европейската интеграция налага утвърждаване на водещите стандарти за качество в подготовката на висши кадри за туризма у нас, унифицирането им за всички учебни институции и задълбочаване на международното сътрудничество в тази област;

Четвърто, необходимо е целенасочено, конкретно и ефективно сътрудничество между българските образователни и научни институции по

туризъм за: интегриране на различните дисциплинарни области в науката и обучението по туризъм (утвърждаване на интердисциплинарен подход); изграждане на съвместни авторитетни научни звена за присъждане на научни степени и звания;

Пето, крайно наложително е да се търсят по-действени форми и средства за сътрудничество с представителите на бизнеса и туристическата индустрия в областта на организацията на: организирането и провеждането на

практическото обучение, изграждането и по-ефективното функциониране на системата на вътрешно фирменото обучение, професионалната реализация на завършващите бакалаври и магистри по туризъм и др.

Шесто, нужно е да се утвърждават нови подходи и отношение към развитието на българската наука по туризъм от страна на държавата и бизнеса като основа на висшето образование и средство за ефективно научно обслужване на отрасъла.

Настоящата разработка е представена на Националната конференция „Подготовка и реализация на кадрите в туризма – съвременни изисквания“, гр. Сандански, 24-26 юни 2008 г., организирана от Катедра „Туризъм“ на Стопанския факултет при ЮЗУ „Неофит Рилски“.

доц. д-р ТАНЯ ДЪБЕВА
ИКОНОМИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ - ВАРНА

**ТРАДИЦИИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ОБУЧЕНИЕТО В СПЕЦИАЛНОСТ
“ТУРИЗЪМ” КЪМ ИКОНОМИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ ВАРНА**

**TRADITIONS AND CHALLENGES IN THE TRAINING WITHIN THE “TOURISM” MAJOR
OF THE UNIVERSITY OF ECONOMICS - VARNA**

Associate Prof. Dr. Tania Dabeva
UNIVERSITY OF ECONOMICS – VARNA

Abstract: Tourism is one of the basic factors and measures of the modern globalizing economy. Since its first mass appearance in the 1950's, despite some crisis-related phenomena, it has constantly been developing with increasing rates. This explains also the dynamics of the tourism arrivals which have increased from some 287 million for 1986 to 596 million for 1996 and according to a forecast by UNWTO will reach 1,6 billion by 2020. Tourism is an important source of receipts, of revenues as well. Its annual turnover has increased from 1,9 trillion USD in 1987 to over 6 trillion USD in 2007. Alongside with its high economic potential, tourism plays also an important social role exercising a significant influence over the employment of population. Together with its positive aspects, the development of tourism caused some negative effects as well among which the most substantial ones are the pollution of environment and the ethnical and cultural conflicts. Therefore, the up-growing development in a global scale evokes, from one side, a continuous necessity of well-trained human resources, and from the other side, these very same human resources are being employed in a complex, multifactor market environment. The requirements for the knowledge and the qualifications of the employees in tourism are increasing. In Bulgaria, as a part of the world tourism, the above described processes are taking place as well, but some specific characteristics are added to them, such as: the exclusively intensive development of the hotel superstructures in the recent ten years; the country's accession to the EU; the changes in the legislation; the development of the passive international tourism and etc. In the field of the higher education of tourism. Altering in the field of the higher education has been imposed as well: the introduction of new educational and training degrees and the credit system; lots of new majors have been created in both the private and state universities, some of them having no tangible assets, no well-prepared trainers and professors, or no suitable structures and no legitimacy. Regrettably, some indications have appeared for the devaluation of the diplomas for the bachelor's and master's degree in tourism, which increase our responsibility as trainers and professors and imposes us to rethink and evaluate the new reality. In this regards, the purpose of the present paper is **on the basis of the achievements and the experience of the first university “Tourism” major in Bulgaria, to draw out the new challenges in front of the training in the three degrees of higher education.**

Key words: Tourism Development, Changing Requirements, educational and training degrees in tourism

Туризмът е един от основните фактори и измерители на съвременната глобализираща се икономика. От първата му масовизация през 50-те години на XX век, въпреки кризисните явления, тай неизменно се развива с нарастващи темпове. Това обяснява и динамиката на туристическите пътувания, които са нараснали от 287 млн. през 1986 г. на 595 млн. през 1996 г.

и ще достигнат, според прогноза на СТО 1,6 млрд. през 2020 г. Туризмът е и важен източник на приходи. Неговият годишен оборот е нараснал от 1.9 трилиона щ. д. през 1987 г. до над 6 трилиона щ.д. през 2007г. Наред с високия си икономически потенциал, той играе и важна социална роля, оказвайки значително влияние върху заетостта на населението. Едновременно с положи-

телните аспекти, развитието на туризма поражда и негативни явления като най-съществените са замърсяването на природната среда и етническите и културни конфликти. Следователно възходящото развитие на туризма в световен план поражда от една страна непрекъсната необходимост от подготвени кадри, а от друга – тези кадри се реализират в сложна, многофакторна, конюнктурна среда. Изискванията към знанията и квалификацията на работещите в туризма се повишават. В България като част от световния туризъм посочените процеси също се проявяват, но към тях се прибавят и някои специфични характеристики като изключително екстензивното развитие на хотелиерската суперструктура през последните десет години, присъединяването към ЕС, законодателни промени, развитие на пасивния международен туризъм и други. В сферата на висшето образование по туризъм също настъпиха изменения – въведох се нови ОКС и системата от кредити, създадох се много нови специалности в частни и държавни университети, някои без материална база и подготвени преподаватели или в неподходящи структури и без легитимност. За съжаление появяват се индикатори на обезценяването на дипломата за бакалавър и магистър по туризъм, което повишава нашата отговорност като преподаватели и налага да осмислим и оценим новите реалности. В тази връзка цел на настоящия доклад е на базата на **достиганията и опита на първата университетска специалност «Туризъм» в България да очертае новите предизвикателства пред обучението в трите ОКС.**

През 1965г. към Висшия институт за народно стопанство (днес Икономически университет - Варна) се създава първата университетска специалност "Икономика и организация на туризма", която през 1983г. е преименувана на "Международен туризъм", а след 1996г.

на основание на ПМС 155 от 14.04.1997г. на "Туризъм".

Специалност "Туризъм" при Икономически университет - Варна е акредитирана да извършва обучение по образователно-квалификационните степени "Бакалавър" и "Магистър" и "Доктор" като при последната акредитация / през 2007 г./ получи най-висока оценка сред българските специалности. До 2007 година са обучени над 3400 бакалаври и магистри, от които над 450 чуждестранни студенти от 39 страни. Защитени успешно са 51 доктората, от които 16 на чужденци. В катедрата са извършени 14 първи и 2 втори хабилитации.

Образователната дейност в специалност "Туризъм" от едноименното направление се осъществява съгласно мисията да се подготвят високообразовани и конкурентноспособни бакалаври, магистри и доктори в съответствие с европейските и световни стандарти за успешна професионална кариера в сферата на туризма. Според мисията, която е неделима от университетската, се конкретизират образователните цели за придобиване на образователно-квалификационна степен. На основата на мисията и образователните цели са разработени квалификационни характеристики за ОКС "Бакалавър" и "Магистър", които са адаптирани към условията на обществено-икономически живот, необходимостта от хармонизиране на университетското образование с европейските и световни стандарти, тенденциите в националния и международен туризъм, особеностите на трудовия пазар и възможностите за конкурентноспособна професионална реализация. Квалификационните характеристики са основа за разработването на учебните планове за ОКС, които са съобразени с изискванията за хорариума и продължителността на обучение в степените.

За периода 2000-2006 година учебната документация на направление "Туризъм" за двете основни ОКС

непрекъснато се усъвършенства. През 2001 се актуализират учебните планове в частта им за специалните дисциплини, през 2003 са разработени и приети нови след промяната на държавните изисквания за структурата на учебните дисциплини и обема на хорариума. Последната актуализация на учебните планове на специалност "Туризм" за ОКС е от 2007 година съгласно изискванията на ЕС и въвеждането на бъдещата схема 2 плюс 3. Учебните планове са съобразени освен със законовите и университетски правила, и с документацията на водещи висши училища във Франция, Австрия, Великобритания и други.

Новият учебен план на ОКС "Бакалавър" осигурява предвидените в Наредба №21 240 кредита, разпределени според хорариума и значимостта между задължителните, избираеми и факултативни, съответно фундаментални и специални дисциплини. Фундаменталният блок е конструиран за направлението според изискванията на квалификационната характеристика. Броят на дисциплините и хорариумът са намалени. Специалният блок е актуализиран с цел улесняване трансфера на кредити между европейските образователни институции и съобразяване със съвременните характеристики на туризма. Актуализацията се отнася и за трите вида специални дисциплини, което провокира допълнително интереса на студентите и позволява обхващането на различни съвременни аспекти на изучаваното явление.

Новият учебен план за ОКС "Магистър" осигурява различен брой кредити според завършената бакалавърска степен. Дисциплините са съвременни, разглеждат особености на явлението "туризм" на по-висше равнище от бакалавърското. Планът се оглежда внимателно от колегиума на катедрата и при необходимост се актуализира. Продължава обучението и по чужди езици на ниво лингво-

странознание, което е необходимост за специалистите в областта на туризма.

Учебните планове на различните аудитории магистри следват логически един от друг, което улеснява организацията на учебния процес и систематизирането на знанията. Липсата на норматив относно броя на кредитите дава възможност за гъвкав трансфер и адаптиране към съвременните изменения. Направление "Туризм" засега предлага една магистърска програма, която вече е позната, оценена и утвърдена от аудиторията. Логиката е да не се дисперсира входящия поток и да се отработи механизма на обучение на завършилите различни бакалавърски степени. След проучване на търсенето, в перспектива, се предвижда въвеждането на втора магистърска програма.

Учебните програми за двете ОКС се променят и усъвършенстват според учебните планове. Настоящите програми са изцяло актуализирани като съдържание и структура. Учебното съдържание е променено според новите достижения на науката и практиката и е организирано в подходящи единици в рамките на хорариума. В структурно отношение според Правилника на ИУ са въведени унифицирани форми, включващи броя кредити, анотация, разпределение на теми и подтеми, брой лекционни часове и семинарни занятия. Поради нарастващото значение на контрола и извънаудиторната заетост, за всяка дисциплина са предвидени формите за текущ контрол, които за направление "Туризм", ОКС "Бакалавър" и "Магистър" са основно тестове, разработване на курсови работи и проекти според конкретни практически задания, решаване на казуси. Подобни форми развиват творческото и логическо мислене на студентите, обвързват теоретичните познания с практиката и създават уменията, посочени в квалификационните характеристики. Всички учебни програми включват и осъвременени библиографии. Твърденията се отнасят както до програмите на

специалните дисциплини, така и до преподаваните от други направления в ИУ, което улеснява обработването на документацията и създава единен процес на обучение, с плавно преливане от фундамента към специализираните познания.

Образователният процес в направление "Туризм", ОКС "Бакалавър" и "Магистър" се обезпечава от преподавателски състав, чийто брой и квалификация отговарят на изискванията на ЗВО. В обучението на студентите от ОКС "Бакалавър" участват общо по списъчен състав от различни катедри 92 преподаватели, от които хабилитирани - 25, което означава относителен дял - 30%. Нехабилитираните преподаватели, от които 20% са доктори провеждат основно семинарните и практически занятия, както и силно присъстващото чуждоезиково обучение / по списъчен състав 25 преподаватели, от които само един доктор/. Основният дял от лекционните курсове се води от хабилитирани преподаватели /над 90%/, което отговаря на изискванията и е гаранция за качествено обучение. На основен трудов договор към катедра "Икономика и организация на туризма", която обезпечава профилиращото обучение на двете ОКС са девет преподаватели, от които пет хабилитирани, /4 доцента и един професор/, което е около 55,5% т. е над половината от състава. Това съотношение осигурява хабилитиран преподавател по всяко от основните направления на научното познание в специалността или над 90% от лекционните курсове в ОКС "Бакалавър". На нехабилитирания състав са предоставени цикъл от лекции по някои учебни дисциплини с оглед бъдеща хабилитация, придобиване на опит, както и в резултат на специализиране на научно-изследователската работа в съответното направление. Всички нехабилитирани преподаватели са възпитаници на специалността, "трето поколение" учени, което говори за приемственост и

формирани научни школи в съответните области на туризмологията.

В ОКС "Магистър" на направление "Туризм" 100% от лекциите са осигурени с хабилитирани преподаватели, което напълно отговаря на нормативните изисквания.

В направление "Туризм" се полагат усилия за използване на съвременни методи на обучение и на оценяване резултатите на студентите.

Усъвършенстването на методиката на преподаване в ОКС "Бакалавър" и "Магистър" на специалност "Туризм" е постоянна задача в годишните планове за работа на катедра "ИОТ". Перманентно се дискутира поддържането на съвременните методи на обучение, които не са ново явление, а практика в учебния процес на направлението. В лекциите и семинарните занятия се прилагат дискусии, ролеви игри, решаване на казуси от различен характер, защита на курсови проекти, обсъждане на научни публикации. Използват се съвременни технически средства със засилване ролята на Internet и мултимедийното представяне. С усъвършенстване на електронните комуникации в ИУ тези възможности ще се оползотворяват още повече. В плана на катедра "ИОТ" перманентно заляга задачата за огласяване и анализ на резултатите от прилаганите методи на обучение и оценяването постиженията на студентите. След всяка изпитна сесия, преподавателите предоставят информация за получените резултати и съпътстващи проблеми, която се обсъжда и обобщава на заседания на катедрения колектив. Изготвени са писмени критерии за текущото и изпитно оценяване според действащата в ИУ система.

Перманентно се проучва и студентското мнение в разговори с представители на Студентския съвет и чрез провеждане на анкетни проучвания по методика на катедрата.

Програмата "Еразмус" и владеенето на чужди езици като задължителен

елемент за обучение в специалност „Туризм“ разширяват възможностите за студентска мобилност. След въвеждането на системата за трансфер на кредити организацията на частичното обучение в чуждестранни ВУ се подобрява значително. Също така ИУ издава справочник на английски език за възможната мобилност по програма „Еразмус“. За периода 2000-2007 година над 60 студенти от направлението са участвали в студентската мобилност в Университети в Германия, Франция, Испания, Швейцария, Португалия.

Катедра „Икономика и организация на туризма“ е специализираното научно звено, което осъществява планирането и организацията на научноизследователската работа на академичния състав, студенти и докторанти. Тя разполага със собствен библиотечен фонд, компютри и информационно обслужване, които наред с тези на ИУ създават солидна база за научни изследвания. Резултатите от научноизследователската дейност ежегодно се обсъждат и отчитат в рамките на катедрения план. Научните интереси на катедрения колектив обхващат важни и актуални за туризмологията направления. Няма нито един преподавател без научни трудове. За периода 2000 – 2007 година са издадени над 110 публикации, средно по 12 на член на катедрения колектив. От тях около половината са монографии, студии и статии, което демонстрира сериозни научни интереси. Останалите са научни доклади с различна тематика като 50% са изнесени на конференции с международно участие. Катедрата организира или активно участва в научни конференции с туристическа тематика. През 2000 година, в рамките на международна вузовска конференция, посветена на 80 годишнината от основаването на ИУ на тема «Икономиката и развитието на обществото», се проведе самостоятелна сесия «Туризм» с 24 доклада, с докладчици и участници от 4 страни.

През ноември 2005, по случай 40 годишнината от създаването на специалност «Туризм» катедрата организира самостоятелна научна конференция на тема «Туристическата наука и предизвикателствата на 21 век» с 48 доклада на участници от България, Македония, Украйна, Хърватска. Докладите бяха публикувани в сборник, Форумът бе посрещнат с голям интерес, бяха направени над 20 изказвания. Организирана бе и представителна изложба на наша и чуждестранна специализирана литература.

През изследвания период са публикувани 20 учебници и учебни помагала за осигуряване на учебния процес в двете ОКС, което прави средно по 2,2 на преподавател. Това предполага, че специалните дисциплини са обезпечени с учебници и учебни помагала.

Основно хабилитираните членове на катедрата защитават научния си авторитет и този на ИУ чрез публикуваните рецензии и отзиви за книги и учебници, както и рецензии при публичните защити и конкурси за хабилитации. За посочения период в катедра «ИОТ» те са 64, което прави средно над 10 за хабилитиран преподавател. Научният авторитет е извоюван както от личните качества на хабилитирания състав, така и от 40 годишната история на специалността и ролята на направлението като национално научно средище. В подкрепа на това твърдение е и цитирането на водещите учени от катедрата в дисертационни трудове и учебни пособия, разработвани от младите научни кадри не само от ИУ, но и от други ВУ в страната. По тези причини преподавателите от направление «Туризм» са и търсени експерти за консултантски услуги. Преподавателите от професионалното направление «Туризм» се включват в изследователски проекти на различни структури като за периода 2000-2007 година те са общо 12. Традиционни са връзките на

катедрата с Асоциацията на Черноморските общини, Варненска туристическа камара, Министерство на икономиката, ВХРА и други институции, с които се реализират съвместни изследователски проекти в областта на туризма. Международните проекти, стартирали или реализирани през изследвания период, са съвместно с Министерството на икономиката, Световната банка, програма ФАР, ВТК, Austrian Science and Research Liaison Office, Университета в Хамар, Норвегия и други. 90 % от хабилитирания и 100% от нехабилитирания състав участват в посочените проекти, което консолидира връзките със съответните институции и фирми, обогатява опита и подпомага научноизследователската дейност на преподавателите, подобрява националната туристическа практика.

В рамките на извънучебната научна дейност, студентите от направление «Туризмъ», ОКС «Бакалавър» и «Магистър» участват в изпълнението на изследователски проекти. Студенти от трети и четвърти курс на ОКС «Бакалавър» съвместно с преподаватели от катедрата и ВТК се включиха в работата по проект «Опазване на биологичното разнообразие и икономически растеж I и II», чийто резултат е изготвен план за екотуристическа дестинация «Северно Черноморие и Добруджа» в рамките на националната стратегия и план за действие за развитие на екотуризма в България. Студенти от четвърти курс взеха участие и в проекта за изготвяне на програма за устойчиво развитие на община Несебър. Студентите приложиха теоретичните познания в практиката и обогатиха личния си опит чрез набиране и обработка на информация, извеждане на мнения и становища по изследваните проблеми.

Управлението на качеството на образованието в направление «Туризмъ», ОКС «Бакалавър» и «Магистър» се осъществява на базата на правила, приети от Академичния съвет на ИУ.

През 2004 година бе разработена нова система за оценяване и поддържане на качеството на обучение и на академичния състав. На ниво катедра, системата е съобразена с мисията на направление да осигурява висококвалифицирани кадри в областта на туризма. В тази връзка тя включва следните елементи: - ред за обсъждане и утвърждаване на учебните планове и програми и техните изменения; - контрол върху учебния процес и качеството на учебното съдържание по специалните дисциплини; - кадрово осигуряване на обучението и научно израстване на преподавателите; - материално и информационно осигуряване на учебния процес в двете степени; - проверка и оценка на знанията и уменията на студентите; - разпределение на аудиторната и извън аудиторна заетост; - планиране и отчитане на натовареността на преподавателите; - професионално практическо обучение на бакалаврите; - проучване на студентското мнение; - установяване на реализацията на завършилите студенти. Към всеки от посочените структурни елементи е предвидена съответната документация и информационна осигуреност.

В системата за управление на качеството на обучение са включени отговорности, контрол и обратна връзка на различните нива, както и процедури по проверка и усъвършенстване на правилата. В годишния план на катедра «ИОТ» обсъждането на качеството на образователния процес е перманентна задача. В рамките на всяка учебна година по всеки от гореизложените структурни елементи се внася информация в катедрата, обсъждат се резултатите и проблемите и се набелязват насоки за усъвършенстване.

Краткият анализ на основните дейности на катедра «ИОТ» ни дава основание да очертаем постиженията в обучението на специалност «Туризмъ» към ИУ – Варна.

♦ **богат опит за мащабите на България и в сравнение с останалите**

специалности “Туризм” – първа университетска специалност в България, 43 годишна история;

♦ гъвкавост и новаторство при създаването и усъвършенстването на учебната документация – квалификационни характеристики, учебни планове и програми, система за трансфер на кредити;

♦ интегративен характер на процеса на обучение – подготвят се кадри от четирите ОКС;

♦ собствена система за управление на качеството на обучение, използват се оригинални и актуални форми и методи на обучение;

♦ център за подготовка на докторанти за нуждите на българската наука и практика;

♦ първостепенно научно средище по проблемите на туризмологията – значителна по обем и подходяща по структура и съдържание научно-изследователска дейност на катедрения колектив;

♦ формирани научни школи и направления. Традиции и приемственост, създадена и утвърдена специфична терминология;

♦ кадрова обезпеченост с хабильтирани преподаватели по необходимия шифър и с нехабильтирани – възпитаници на специалността;

♦ преподавателска и студентска мобилност поради владенето на чужди езици;

♦ участие на преподаватели и студенти в национални и международни научно-изследователски проекти;

♦ сътрудничество с туристически фирми и институции предимно от Североизточния регион и Черноморието.

Изведените положителни характеристики водят до заслужено реноме и популярност на специалност “Туризм” към ИУ – Варна. Тя продължава да е желана и търсена, студентите ни са с традиционно висок успех, с много добра система от знания и умения, което е

предпоставка за успешна професионална реализация. Същевременно, както бе посочено във въведението на доклада, туризмът се изменя съобразно промените в икономическата и социална среда, което предполага, че парадигмата от знания за него също е динамична. Процесът на обучение протича в нови реалности, които пораждат редица предизвикателства пред преподавателите и студентите. По-съществените, които се проявяват пред обучението в специалност “Туризм” от едноименното направление в ИУ -Варна са следните:

• **сътрудничество, координация и интеграция със сродни специалности и катедри в страната, с правителствени и официални институции, с неправителствени и браншови организации.** Например координация и сътрудничество между заинтересованите звена по решаване на проблемите с подготовката на пригодни мениджърски кадри в туризма. Не става дума за унифициране, а за формиране на стратегически решения;

• **партньорство с университети и институции от ЕС в обучението и изследователската дейност.** Възможности за съвместни учебни програми, особено в магистърската степен, разработване на дипломни работи и докторати, реципрочни стажове на студенти, съвместна публикационна дейност, достъп до специализирана литература и други;

• **нов тип взаимоотношения с практиката във връзка с производствените стажове и професионалната реализация на студентите.** От създаването на специалност “Туризм” при ИУ- Варна до настоящия момент винаги са съществували връзки с туристическите предприятия и да се твърди, че липсват такива или, че обучението на студентите не е практически насочено е най-малко несериозно. Предизвикателството е, бизнесът да влезе в Университета, да ползва научния продукт на

преподавателите и научно-изследователските и дипломни разработки на студентите, да се стимулират и ангажират отличните студенти, туристическите мениджъри да се включат пряко в обсъждането и организацията на учебния процес;

- **новите технологии в обучението.**

Навлизането им е неминуемо, началото е поставено с електронните **учебници**, използването на Интернет в учебния процес, дистанционното обучение. Но това са инцидентни прояви, трябва сериозно да осмислим цялостна концепция за трите ОКС, базирана на новите технологии. Това е сериозно предизвикателство, изисква достатъчно специализирани познания и съвременна информационно-технологична база;

- **качеството на обучение.** Още от създаването на специалността през 1965

година е приоритет, но измеренията му се променят. В съвременния етап наистина е предизвикателство да се запази качеството на обучение при увеличения прием на студенти и числеността на студентските групи, натовареността на преподавателите и непрекъснатите промени в ЗВО.

Разкритите **предизвикателства** стимулират катедрения колектив на специалност “Туризм” към Икономически Университет – Варна, създават възможности за усъвършенстване и перспективи за развитие на обучението на студентите в трите ОКС. Традициите и реномето не са само привилегия, те задължават проявяването на висок професионализъм.

Настоящата разработка е представена на Националната конференция „Подготовка и реализация на кадрите в туризма – съвременни изисквания”, гр. Сандански, 24-26 юни 2008 г., организирана от Катедра „Туризм” на Стопанския факултет при ЮЗУ „Неофит Рилски”.

гл. ас. д-р СТОЯН МАРИНОВ
ИКОНОМИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ ВАРНА

**ПОДГОТОВКА И РЕАЛИЗАЦИЯ НА КАДРИТЕ В ТУРИЗМА – ОЧАКВАНИЯ И ОЦЕНКИ
НА ЗАИНТЕРЕСОВАНИТЕ СТРАНИ**

**TRAINING AND EMPLOYMENT REALIZATION OF HUMAN RESOURCES IN TOURISM –
STAKEHOLDERS' EXPECTATIONS AND ASSESSMENTS**

Abstract: The paper regards the system of training of tourism human resources. The expectations and assessments of the stakeholders participating in the system are being reviewed in reference with the quality of training and education in tourism at the University of Economics – Varna. Conclusions are being drawn for the improvement of the training of the tourism human resources in Bulgaria.

Key words: Training of Tourism Human Resources, Employment Realization of Tourism Human Resources

Въведение

През последните 10 години туристическата индустрия в България се разраства и придобива големи размери. По неофициална статистика броят на туристическите легла в страната е около 600 000, като 400 000 от тях или над 66% са концентрирани по Черноморското крайбрежие. Разчетите показват, че носещият капацитет само на българското Черноморие възлиза на 900 000 туристически легла, като очакванията са

голяма част от този потенциал да бъде усвоен през следващите години. От друга страна, към момента в страната има регистрирани над 1320 туроператорски и турагенстски фирми.*

През 2007 година туристическата индустрия в България ангажира общо 320 000 души, от които 170 000 пряко и 150 000 непряко. Прогнозите са през 2013 година числото на заетите в българския туризъм да достигне 450 000 души . (таблица 1).

* Нешков, М. Пътническите агенции в България. Туристически пазар, бр. 5 , 2007, с. 22

** Държавна агенция по туризъм. Национална стратегия за устойчиво развитие на туризма в България 2008 – 2013. // <http://www.tourism.government.bg/>, 2008

Таблица 1

Заетост на българските граждани в туризма (брой в хил.)

Показател	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Пряко заети в туристическите фирми	170	200	210	215	230	230	230
Заети в авързани отрасли и дейности	150	160	180	200	210	220	220
Общо	320	360	390	415	440	450	450

Източник: ДАТ

Бурното развитие на българската туристическа индустрия кореспондира с нарастваща потребност от повече и по-

качествени туристически кадри. И ако в началото на туристическия индустриален растеж като първостепенни негови

пречки се изтъкваха некачествената инфраструктура и оскъдната национална реклама, то превес напоследък придобива проблема с недостиг на туристически кадри.

Апогей в кадровата криза на българския туризъм виждат редица експерти, туристически браншивици и студенти като например:¹

- **Катя Андонова**, главен експерт по информация и анализи към Регионалната служба по заетостта – Варна (РСЗ). Според нея "в началото на лятото заявените свободни места стават все повече, а кадрите значително намаляват. Нерядко в разгара на сезона някои от позициите остават незаети и се налага работодателите да снижат изискванията си към квалификацията на персонала"

- **Анелия Крушкова, председател на Агенцията по туризъм: «Липсата на кадри е във връхна точка** Липсата на кадри в туризма е достигнала критичната си точка. Много мениджъри се опасяват, че това лято няма да отворят обектите си поради липса на работна ръка. Припомням закона, че всеки, който иска да наеме работна ръка от чужбина, е длъжен да осигури по 50 евро на ден на работник. А иначе, който иска да има професионално училище за подготовка на кадри, трябва да отдели средства за това. Колкото отдели бизнесът, държавата ще даде още толкова.

- **Елена Иванова, Съюз на собствениците в Слънчев бряг:** Необходими са 10 000 работници за сезона, предимно неквалифициран персонал - камериерки, чистачки, миячки, перачки, работници в кухня. Съюзът на собствениците в Слънчев бряг поема разходите по издаването на визи, пътуването, храната и нощувките на работници - етнически българи от Молдова. За молдовците със специално

образование ще се предлагат и позиции като администратори или шеф салон. Заплатите са от 200 до 500 долара. Бесарабските българи по принцип ще могат да останат в България до 3 години, но Съюзът на собствениците ще използва възможността за 9-месечно командироване.

- **Светла Панайотова, съсобственик и управител на "Елит тур": Кадрите отвън няма да са по-добри.** В България има достатъчно подготвени кадри, които с лека ръка оставяме да напускат страната и да търсят реализация в чужбина. Конфликтната точка между българските работодатели и работници е в размера на възнаграждението. Другият проблем е сезонната заетост. Факт е, че все по-трудно се намират работници във всички сфери, защото хората търсят постоянни, а не сезонни договори. Но едва ли внос на кадри ще реши всички тези проблеми. Освен това има и езикова бариера. Скептична съм и по отношение на това, че тук биха дошли кадри с повече опит и познания от българските.

- **Мая Цанкова, мениджър човешки ресурси, Sol Melia hotels and resorts: Даваме шанс за развитие.** И ние имаме проблеми при набирането на персонал за летния сезон, както всички представители на туристическия бранш. Залагаме на това, че веригата Sol Melia е доказана по света. Нашите кадри имат възможност не само да работят, но и да се научат на световните стандарти в обслужването. Стараем се да предлагаме конкурентно заплащане. Освен това имаме активна политика спрямо служителите, даваме им възможност за развитие. При израстването в йерархията персонала не получава само по-висока заплата, но и целогодишна заетост. Мениджърските позиции са в ядрото на дейността, затова работят през цялата година дори за сезонните хотели. За да се надяват младите хора на добра кариера, е необходимо да трупат опит. За новите кадри провеждаме задължително

¹ Около света. Бизнесът и кадрите в туризма се разминават в очакванията
<http://okolosveta.com/index.php?p=archiv&page=1&sc=3243>, 27 март 2008

обучение. Прилагаме система за трансфер на кадри в различни наши хотели извън страната.

• **Христо Пенев, зам.-директор за хотели и ресторанти на курортен комплекс Албена: Обучаваме служителите в чужбина.** Ако си на 20-22 години, е по-добре да не губиш 6 месеца в чужбина и след това тепърва да се доказваш в България. По-добрата възможност е да започнеш да работиш към стабилна българска фирма и тя да заплаща обучението ти в чужбина и да се грижи за професионалното ти развитие. Организацията в чужбина е на по-високо ниво, но навсякъде има какво да се научи. Много хотели и туристически фирми у нас също са на високо ниво. Доста от тях са под ръководството на различни международни туроператори. Албена предлага обучение на служителите си в чужбина. Всяка година между 40 и 80 души работят и се обучават навън. Наши служители са работели на Канарските острови, Тунис, Испания, на Френската ривиера. Френски студенти пък посещават България на разменни начела като аниматори, готвачи, сервитьори и бармани. Над 70% от служителите ни са между 22 и 30 години, дейността е сезонна, но въпреки това успяваме да задържим голяма част от тях. Влагаме всяка година над 300 хил. лв. в обучение на персонала си. Подсигуряваме настаняване, облекло, изхранване, реален трудов договор според българското законодателство. Служителите ни имат възможност да се развиват здравословно и да спортуват. Всеки служител трябва да има време и за личен живот. Затова даваме допълнително възнаграждение на всеки, който покрие курсове по конна езда, тенис на корт и др.

• **Петър Иванов, студент в Колеж по туризъм, Варна:** «За три езика не стигат 250 евро. Търсим от бизнеса атрактивно заплащане. То трябва да е съобразено със знанията и уменията на работниците. В момента всички

ресторанти към хотелите предлагат "ол инклузив", което убива туризма. Никой не иска да работи по този начин, защото няма възможност за бакшиши, а основната заплата е ниска. С 500 лв. при сегашното ниво на цените не можеш да си покриеш почти никакви разходи. За да бъдеш стимулиран да останеш в България, трябва да ти предложат конкурентно заплащане. В противен случай качествените студенти ще отидат в чужбина. Там заплатите са над 1000 евро. В момента в туристическата сфера работят хора, които не знаят езици, а също и нямат необходимите умения. Не можеш да накараш някого, който знае три езика, да работи за 250 евро. Има работодатели, които дори изискват владееенето на 4-5 езика "поне на разговорно ниво". Това е смешно. Дори и да останат да работят 1-2 години, ако условията не се променят, рано или късно ще заминат. Българските студенти получават достатъчно добра квалификация. Чуждите езици, които владеят, им отварят вратите в Европейския съюз, в Съединените щати и във всички големи курорти по света. Бизнесът трябва да се конкурира, за да запази българската работна ръка. За студентите е важно да работят и да придобият стаж. Висшето образование е предпоставка за по-бързо израстване, но само по себе си то не те прави мениджър. Не е възможно да ръководиш хора, без да си запознат достатъчно добре с дейността им, без да си минал по техния път.

• **Гергана Неделчева, студентка в Икономическия университет - Варна:** В чужбина плащат 10 пъти повече. През миналия сезон работих като администратор в хотел на Златни пясъци. Заплатата ми беше 350 лв. Заплащането в България е повече от символично спрямо натоварването и дейностите, които ни карат да вършим. Това лято ще работя във Великобритания. Очаквам в края на сезона да се върна с около 10-12 хил. лв. - десет пъти повече от това, което мога да заработя тук. Парите обаче не са

основният ми мотив да замина. Стажът е важен, но така ще се запозная с нова култура, начин на живот и мислене, а и ще си упражня езика. Повечето ми приятели също заминават на студентски бригади в чужбина. Когато се върнат, са научили доста нови неща, а в повечето случаи са спестили и пари, за да се издържат през учебната година, нещо, което в България е почти невъзможно.

• **Димитър Димитров, Колеж по туризъм, II курс:** Парите не са най-важното. Желая да работя в туризма, защото така ще набера опит в сферата, за която се обучавам. На студентската трудова борса се надявам да намеря работа по специалността си. Тази година бих искал да работя като екскурзовод или аниматор. Доброто заплащане е съществен стимул, но не е най-важният. За да започна работа, не търся непременно много голяма заплата, а адекватно на заеманата позиция заплащане. За мен най-важни са условията на труд. Досега не съм ходил на бригада в чужбина, но имам интерес и към тази възможност. Ако предприема такава стъпка, парите няма да са водещия мотив. Бих отишъл на бригада заради изживяването, но за момента предпочитам да работя в България.

• **Сияна Рачева, Колеж по туризъм, II курс:** Търся по-висока позиция. Не съм ходила на бригада в чужбина и в бъдеще не планирам да отида. Причината за това е, че според мен условията на труд на бригадите са много лоши. Работната седмица е много дълга. Предлага се тежка работа, която само чужденците се съгласяват да вършат. Основният мотив за хората, които избират варианта да пътуват, е по-високото заплащане и възможността да се върнат в България със спестени пари»

Споделените мнения аргументират целта на настоящия доклад, която е да се разкрият някои от проблемите в системата на подготовката и реализацията на туристическите кадри в България и да се очертаят насоките за нейното усъвършенстване. Анализът и

предложенията се основават на резултатите от проучване на гледните точки на основните заинтересовани страни, играещи ролята на системообразуващи елементи като за обект на изследването е използван Икономически университет – Варна

1. Система на подготовката и реализацията на туристическите кадри в България

Системата на подготовката и реализацията на туристическите кадри включва като системообразуващи елементи пет заинтересовани страни – държава, обучаващи, обучавани, работодатели и общество. (фигура 1). Ядрото на системата са произвежданите от нея знания и умения за туризъм и професионална ценностна система.

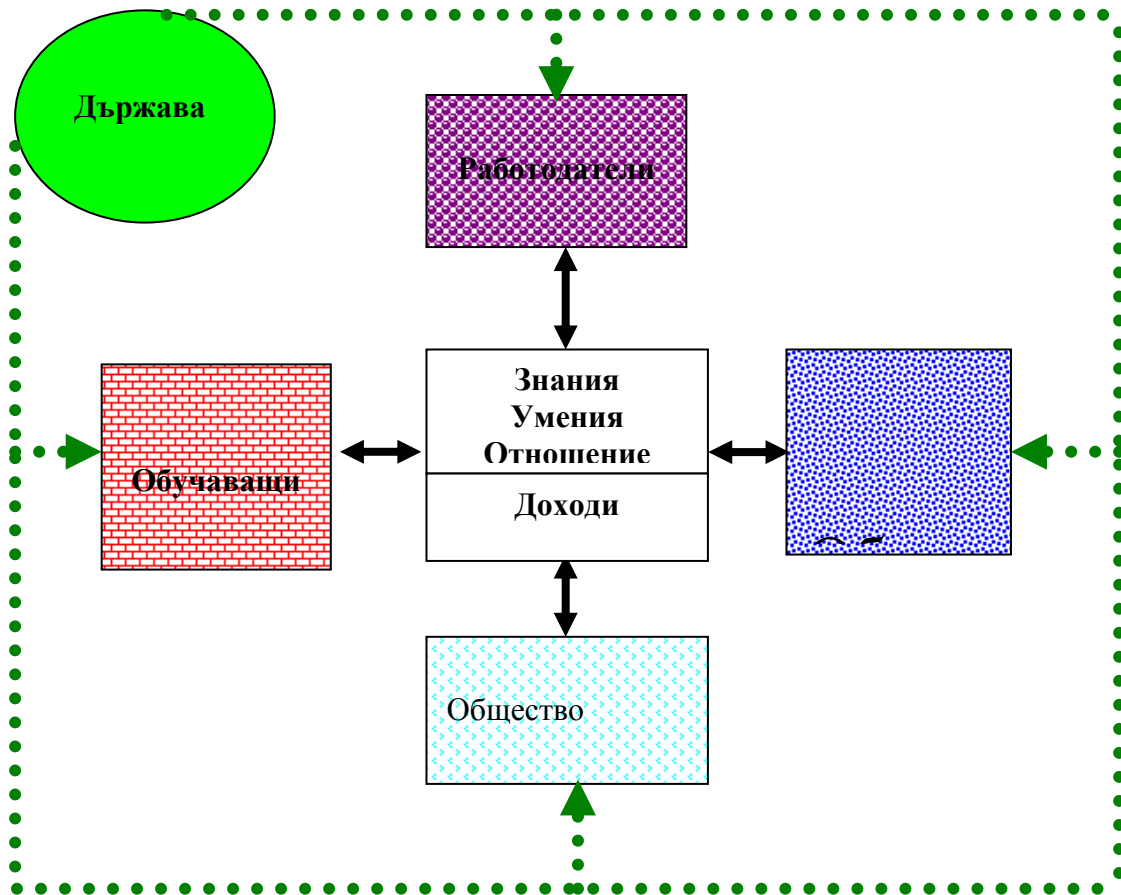
Изпълнявайки ролята си на основен и първостепенен регулатор на образователния процес в страната, българската държава дава приоритет на подготовката на кадри за нуждите на туризма. Приоритетността се изразява в ежегодното увеличаване на държавната субсидия и на студентските бройки в професионално направление «туризъм» в акредитираните за целта държавни висши училища. При тази макрорамка, ако системата за подготовка на туристически кадри функционира добре, то би следвало да имаме следните резултати:

- Обучаващите формират качествени знания и умения и положително отношение в обучаваните, благодарение на което се радват на висок рейтинг в обществото и на голямо търсене от страна на обучавани. Високият рейтинг е основа за привличане на чуждестранни студенти и формиране на висок допълнителен доход от обучаващите;

- Обучаваните придобиват големи знания и умения в сферата на туризма и са високо конкурентоспособни при професионалната си реализация;

- Работодателите разполагат с достатъчно предлагане на качествени туристически кадри;

- Обществото си осигурява висока и доходна трудова заетост в областта на туризма;

Фигура 1 Система на подготовката на туристически кадри

Водените през последните години дискусии по кадровата осигуреност на българския туризъм опровергават направените по горе предположения. Оказва се, че българската система за подготовка и реализация има проблеми, които следва да бъдат анализирани и отстранени.

Възможност за анализиране на системата за подготовка и реализация на туристически кадри би могло да бъде проучването на мнението на петте

заинтересовани страни относно формираните знания, умения и ценности в обучаваните. Анкетно проучване от подобен вид бе проведено сред представители на разграничените заинтересовани субекти по отношение на Икономически университет – Варна. Използваната анкетна карта е показана в приложение 1.

2. Очаквания и оценки на заинтересованите страни

Както е видно от таблица 2 и графика 1 заинтересованите страни оценяват най-високо знанията за туризъм, които обучаваните придобиват в Икономически университет – Варна. По този критерий изключително близки са оценките на обучаващите и работодателите, съответно 5,25 и 5,20, и с 20 стотни е пониска оценката на самите обучаващи се. Най-ниски са оценките за професионалната реализация на туристическите кадри, обучавани в Икономически университет - Варна – между 4,25 и 4,60, като най-ниска оценка отново дават самите обучавани. Много добра, между 4,75 и 5,20, е оценката по критерия „позитивно отношение“. Най-голямо разминаване в оценките на заинтересованите страни се получава по критерия „умения за туризъм“. Обучаващите дават оценка 4,75, докато мненията на обучаваните и работодателите се доближават със сравнително по-ниски оценки от 4,13 и 4,00. По този критерии по-миродавни би

следвало да бъдат оценките на обучаваните и работодателите, защото те в крайна сметка изпробват придобитите умения за туризъм в практиката.

За тълкуването на получените оценки помагат отговорите на поставените в анкетата отворени въпроси за най-силната и най-слабата страна на подготовката на туристически кадри в Икономически университет – Варна.

Сред обучаващите

- предоставяните възможности за отлична теоретична подготовка;
- качеството на учебното съдържание и възможността за ползване на научно ноу-хау (квалифицирани преподаватели и учебна и научна литература);
- Теоретичните знания, много добра теоретична подготовка в различните направления на туристическата дейност;
- квалифицирани и опитни преподаватели.

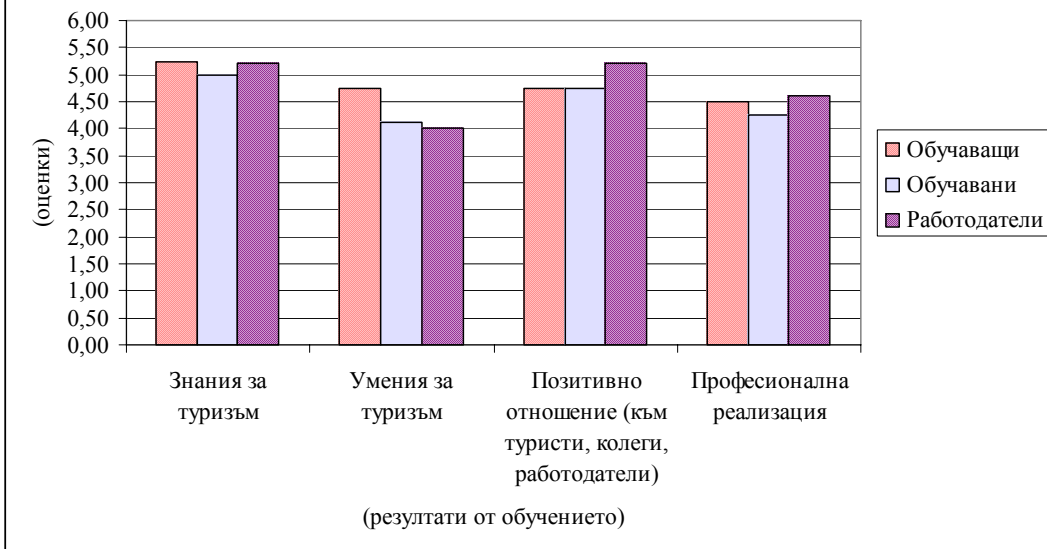
Таблица 2

Оценки на заинтересованите страни за подготовката и реализацията на туристически кадри в Икономически университет – Варна*

Резултати	Оценки		
	Обучаващи	Обучавани	Работодатели
Знания за туризъм	5,25	5,00	5,20
Умения за туризъм	4,75	4,13	4,00
Позитивно отношение (към туристи, колеги, работодатели)	4,75	4,75	5,20
Професионална реализация	4,50	4,25	4,60

* Забележка: Оценките представляват средни аритметични претеглени величини, изчислени на основата на индивидуалните оценки по съответните критерии

Фигура 2. Оценки на заинтересованите страни за подготовката и реализацията на туристически кадри в Икономически университет - Варна

Според обучаваните

- много добрата теоретична подготовка и добро реноме на специалността, което спомага за професионална реализация;
- опитът от страна на преподавателите и създаването на нови познания, повечето от които с перспектива.;
- подготовката по чужд език;
- разнообразието от дисциплини, които се изучават;

Според работодателите

- общата култура, езиковата подготовка, теоретичната подготовка по специалността;
- актуалните дисциплини, които са заложи в учебната програма;
- контактите и позициите на Икономически университет в областта на туризма представляват бонус за студентите, които пряко или косвено могат да се възползват от тях;
- стабилна теоретична подготовка и висока професионална компетентност

- тясното сътрудничество между преподавателите от катедра туризъм и туристическия бранш дава възможност студентите да получават актуална информация и знания за процесите, които се развиват и тенденциите в туристическата индустрия

- съвременната учебна програма, съчетана с възможността за практическо прилагане на тези знания

- теоретичната и езиковата подготовка

Посочените от анкетираните слаби страни на подготовката на туристически кадри в Икономически университет – Варна са както следва:

Според обучаващите

- слабата връзка с туристическия бизнес;
- практическото обучение на студентите;
- слабите умения за анализ и проучване;
- слабото взаимодействие с туристическата практика по време на обучението.;

Според обучаваните

- липсата на по-голяма практическа насоченост на провежданите занятия, закостеняло (рутинно), неразчупено, на моменти безинтересно преподаване на теоритичен материал, без визуализация или онагледяване

- липсата на допълнителна подготовка или стаж след всяка учебна година;

- липса на помощ /насоки при търсене на възможности за стаж и работа/;

- ИУ-Варна няма отношения със туристически фирми за практика на студентите по специалността).

Според работодателите

- малкото практика /практически упражнения, семинари и открити дискусии, които биха били много полезни от колкото сухата теория;

- недостатъчно съответствие на теоретичната подготовка с практическите условия на реалния туристически бизнес;

- нивото на владеене на чужди езици е наднало чувствително;

- уменията за водене на елементарна делова кореспонденция са незадоволителни;

- Липса на създадена представа за условията на реализация, кореспондираща със спецификата на туризма

Представените мнения потвърждават, че най-силната страна на подготовката на туристически кадри в Икономически университет – Варна е предоставянето и придобиването на теоретични знания. Като най-слаба страна се зтвърждава недостатъчното усвояване на практически умения за прилагане на придобитите знания.

3. Изводи за усъвършенстването на подготовката на туристически кадри в България

Получените от проучването резултати дават възможност да се направят препоръки към заинтересованите страни за усъвършенстването на подготовката на туристически кадри не само в Икономически университет –Варна, но и в България като цяло. Според нас препоръчително е да се предприеме и извърши следното:

- Държавата, съвместно с обучаващи, обучавани и работодатели трябва да актуализира единните изисквания за обучение по туризъм, като в тях залегне съществено учебната практика. Единните изисквания следва да се налагат и да се контролира тяхното спазване чрез по-ефективно прилагане на акредитационния механизъм;

- Обучаващите следва да обогатят съдържанието на учебния материал с повече практически примери и възможности за формиране на практически умения в обучаваните;

- Работодателите, индивидуално или чрез своите браншови организации трябва да проявяват по-голяма инициатива и да предоставят възможности за учебна практика и стаж на обучаваните туристически кадри;

- Обучаваните следва да използват своите формални организации като студентски съвети и др., за да изразяват своите виждания за качеството на образователния процес и по този начин да налагат необходимите корекции в него.

Приложение 1.

АНКЕТНА КАРТА
за подготовката и реализацията на кадрите в туризма

Уважаеми колеги,

Във връзка с изследване на проблемите на подготовката и реализацията на кадри в туризма, се обръщаме към Вас с молба да отделите няколко минути от Вашето ценно време и да дадете отговор на поставените въпроси.

Моля, попълнената анкетната карта и я върнете не по-късно от **13 юни 2008 г.** на следния адрес: ytk@tourexpo.bg

1 Каква оценка бихте поставили на резултатите от подготовката и реализацията на туристическите кадри, завършили специалност „Туризмъ” в **Икономически университет – Варна?**

Резултати	Оценки				
	Отличен 6	Мн. Добър 5	Добър 4	Среден 3	Слаб 2
Знания за туризмъ					
Умения за туризмъ					
Позитивно отношение (към туристи, колеги, работодатели)					
Професионална реализация					

Моля маркирайте с X подходящата според Вас оценка

2. Коя, според Вас, е най-силната страна на подготовката на туристически кадри в Икономически университет – Варна?

.....

3. Коя, според Вас, е най-слабата страна на подготовката на туристически кадри в Икономически университет – Варна?

.....

Благодаря за участието!
Стоян Маринов

Заклучение

Представените в настоящия доклад резултати от проведеното анкетно проучване показват, че подготовката на туристически кадри в Икономически университет – Варна получава много добра оценка от заинтересованите , работодателите и обучаваните.

страни. Същевременно анкетирани са единодушни, че образователният процес изостава по отношение на практическата подготовка и формирането на умения за прилагане на натрупаните теоретични знания. За преодоляване на очертания се проблем са нужни еднопосочни действия от страна на държавата, обучаващите

Литература

1. Иванов, Мирослав. Хотелиери може да не отворят обекти заради липсата на кадри. Туризмът се задъхва за 10 хил. служители. В: в-к Дневник, 24 април 2006
2. Нешков, М. Пътническите агенции в България. сп. „Туристически пазар”, бр. 5, 2007, с. 22
3. Държавна агенция по туризъм. Национална стратегия за устойчиво развитие на туризма в България 2008 – 2013. 2007 // http://www.tourism.government.bg/files/politics/file_206_bg.pdf , 2008;
4. Около света. Бизнесът и кадрите в туризма се разминават в очакванията <http://okolosveta.com/index.php?p=archiv&page=1&src=3243>, 27 март 2008
5. WTTC. Bulgaria Travel & Tourism. Navigating the Path ahead.The 2007 Travel & Tourism Economic Research, 2007

Настоящата разработка е представена на Националната конференция „Подготовка и реализация на кадрите в туризма – съвременни изисквания”, гр. Сандански, 24-26 юни 2008 г., организирана от Катедра „Туризъм” на Стопанския факултет при ЮЗУ „Неофит Рилски”.

ст.ас. ГЕОРГИНА ЛУКАНОВА
ИКОНОМИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ – ВАРНА

**ОРГАНИЗАЦИЯ НА ПРОФЕСИОНАЛНО-ПРАКТИЧЕСКОТО ОБУЧЕНИЕ НА
СТУДЕНТИТЕ ОТ СПЕЦИАЛНОСТ “ТУРИЗЪМ” В ИКОНОМИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ –
ВАРНА**

**ORGANIZATION OF THE VOCATIONAL-PRACTICAL TRAINING OF THE STUDENTS IN
THE TOURISM MAJOR AT THE UNIVERSITY OF ECONOMICS - VARNA**

Senior Assistant Prof. GEORGINA LUKANOVA
UNIVERSITY OF ECONOMICS - VARNA

Abstract: In the recent years, one of the most discussed topics in the Bulgarian tourism sector is binding tourism with practice. The ever growing necessity of well trained human resources, both in theoretical and practical aspect, is turning most likely to be one of the key problems of the Bulgarian tourism.

In this regard, the issue of the vocational-practical training of students is considered as extremely pressing and of particular importance for the higher education in tourism. The author's aim in the present paper is to direct the attention of the readers towards the role of vocational-practical training for forming of competitive and professionally oriented human resources who have a high degree of adaptability on the needs of the labor market.

Key words: Vocational-practical Training, Higher Education in Tourism

През последните години една от най-обсъжданите теми в българския туристически бранш е обвързването на образованието по туризъм с практиката. Все по-нарастващата необходимост от добре подготвени кадри, както в теоретично, така и в практическо отношение се превръща може би в един от ключовите проблеми в българския туризъм.

В тази връзка считаме, че въпросът, свързан с професионално-практическото обучение на студентите е изключително актуален и е от особено значение за висшето образование по туризъм. Целта на автора в настоящия доклад е да насочи вниманието към ролята на професионално-практическото обучение за формиране на конкурентоспособни и професионално ориентирани кадри с висока степен на адаптивност спрямо потребностите на пазара на труда.

Същност на професионално-практическото обучение в Икономически университет – Варна.

Професионално-практическото обучение на студентите от специалност “Туризъм” се провежда съобразно изискванията за получаване на образователно-квалификационни степени по специалността. То е естествено продължение на теоретичната им подготовка и задълбочаване на учебния процес при реални практически условия. Основната цел на професионално-практическото обучение на студентите е придобиване на знания и умения, необходими за адекватната им професионална реализация в туристическия отрасъл. Чрез провеждане на професионално-практическо обучение на студентите от специалност “Туризъм” се изпълняват следните основни задачи:

- Прилагане в практиката и задълбочаване на придобитите теоретични знания от фундаменталната и специализиращата подготовка на студентите;

- Запознаване с дейността и процеса на работа на фирми от всички области на туристическата практика;

- Придобиване на навици и умения за самостоятелна практическа работа.

Обект на професионално-практическото обучение са всички студенти от специалност „Туризм“, редовно и задочно обучение от образователно-квалификационните степени „бакалавър“ и „магистър“.

Професионално-практическото обучение на студентите от специалност „Туризм“ се организира и провежда, в съответствие с действащите учебни планове и програми. То се осъществява в две основни форми - аудиторни и извънаудиторни.

Аудиторните форми включват разработване на курсови работи, казуси, дискусии с професионалисти от туристическата практика. Преподавателите от катедра „Туризм“ разясняват на студентите в началото на всеки семестър указанията и изискванията за разработване на курсови работи и казуси. Студентите се информират и за реда на представяне на резултатите от поставената задача и критериите за оценяване. Част от заданията са свързани с „Панаира на туризма и свободното време“, който се провежда два пъти в годината – пролет и есен. Това е и най-големият форум, на който студентите от специалност „Туризм“ имат възможност да участват в срещи и дискусии с представители на органите за управление на туризма на национално и местно равнище, с членове на браншовите организации и с водещи професионалисти от туристическия бизнес.

Извънаудиторните форми на професионално-практическо обучение са провежданите занятия в практиката и летните стажове на студентите в туристически предприятия (заведения за пребиваване, заведения за хранене, туристически агенции и др.). Занятията в практиката включват посещения на

туристически фирми, запознаване с тяхната дейност и специфика на работа.

Практическото обучение се провежда след шестия семестър. Минималната му продължителност е общо 360 часа или 45 дни и е съобразена с държавните изисквания. Според възможностите на туристическите фирми и студентите стажът се осъществява най-често в периода юли – август. Практическото обучение завършва с представяне на индивидуален писмен отчет за проведенния стаж. Отчетът включва следните структурни елементи:

- I. Характеристика на туристическото предприятие (заведение за пребиваване, заведение за хранене, пътническа агенция, транспортна фирма);

- II. Задълбочено разработване на проблеми от дейността на туристическото предприятие. Избира се един от следните въпроси:

1. Структура и реализация на фирмения продукт (хотелиерски, ресторантьорски, транспортен, посреднически и др.);

2. Договорни отношения на туристическото предприятие;

3. Иновация на продукта на туристическата фирма;

4. Финансово-кредитни механизми на туристическата фирма;

5. Структура и експлоатация на материалната база на туристическото предприятие;

6. Кадри в туристическата фирма;

7. Заплащане на труда в туристическото предприятие;

8. Конкуренетоспособност на туристическото предприятие;

9. SWOT анализ на туристическото предприятие;

10. Инвестиционна политика на туристическото предприятие;

11. Технология на планиране в туристическата фирма;

12. Ефективност на дейността на туристическата фирма;

13. Характеристика на пазарите на туристическата фирма;

14. Ценообразуване в туристическата фирма;
15. Система на обслужване в туристическата фирма.

III. Изводи и препоръки на студента.

Изискванията към подготовката на отчетите, сроковете и процедурата за защитата им са публикувани на Интернет страницата на Икономически университет – Варна. Формата на контрол на практическото обучение е текуща оценка. Ръководителите на практическото обучение проверяват и оценяват отчетите на студентите за проведеното обучение. По време на защитата се обсъждат актуални проблеми, свързани със стажа. Оценката на отчетите за периода 2000 – 2007 показва висок среден успех – отличен 5.50.

Приблизително 80% от студентите реализират практиката си в туристически фирми в страната. Най-предпочитани са хотелиерските и ресторантьорските обекти в курортните комплекси по Черноморието. Част от студентите работят в агентури на чужди туроператори (Томас Кук, Туи, Алтурс и др.), туристически агенции (“Географски свят”, “Бохемия”, “Руал травъл” и др.), участват в подготовката и провеждането на “Панаир на туризма и свободното време” във Варна. Значителен брой студенти отпътуват в чужбина, предимно САЩ, Великобритания, Германия, Франция. Най-често провеждат летния си стаж в хотели от различен клас и капацитет, заведения за хранене – самостоятелни или част от големи ресторантьорски вериги, развлекателни паркове и др.

Много често практическото обучение на студентите им дава добра база за разработване на дипломна работа.

Проблеми при организацията на професионално-практическото обучение.

По отношение на аудиторните форми на професионалното-практическо обучение най-срещаният проблем са ненавременното представяне от студентите

на разработените от тях задания (курсови работи, казуси). Преподавателите предварително определят дати за представяне на заданията като най-често това са последните дни на семестъра. Нерядко, обаче, някои студенти не успяват да завършат задачата си до определената дата и предават курсовата си работа на самия изпит. Това затруднява семестриалното оценяване на студента, още повече, че според Правилата за оценяване знанията и уменията на студентите от ИУ – Варна¹, преподавателите обявяват общите семестриални оценки на последното семинарно занятие или лекция.

Друг сериозен проблем са опитите за подвеждане от страна на студенти, които представят чужда разработка за своя. В много сайтове в Интернет (<http://www.referati.com/>, www.raboti.com/, www.studentite.com, www.gotovi.com) се предлагат срещу минимално заплащане или напълно безплатно курсови работи по определени теми. Има случаи, когато няколко студенти от една група представят от свое име една и съща разработка. По-рядко са ситуациите, когато студент представя курсова работа, получена от колега от по-горен курс.

Основен проблем при извънаудиторните форми на професионално-практическото обучение е липсата на каквито и да било механизми, които да осигурят взаимовръзка между академичната институция и туристическия бизнес по повод организирането на стажове на студентите от специалност „Туризмъ“. Разчита се единствено на личната инициатива на студентите и на индивидуални контакти на преподавателите от катедрата. Може да се твърди, че намирането на работа през летните месеци вече не е проблем, поради факта, че търсенето на сезонни

¹ Правила за оценяване знанията и уменията на студентите, Университетски вестник, Икономически университет-Варна, 2005г., бр. 20, с. 105-117

работници в туризма непрекъснато расте. Проблемът е, че по своето естество сезонната работа, която студентите сами си осигуряват в повечето случаи не може да изпълни целта и задачите на професионално-практическото обучение. Чуждестранният опит показва², че студентите от западноевропейските университети задължително провеждат учебна практика с различна продължителност. Университетът подбира туристическите организации, които желаят да приемат студенти на стаж, и установява с тях договорни отношения. Практическото обучение е организирано така, че при провеждането му всеки студент има възможност да се запознае с работните процеси и проблемите на различни позиции. По този начин той получава базови практически знания и умения в почти всички функционални звена на туристическото предприятие.

Друг проблем, който може да се открие е осъществяването на контрол върху провеждането на стажа. Единствената форма на уверение за проведеното практическо обучение е служебна бележка от туристическата фирма, че студентът е работил там известен период от време, на определена длъжност. Дали обучението се е провело в действителност и как точно е протекло, не се контролира от страна на университета. Слабият контрол до голяма степен е предпоставка за формализиране на практическото обучение на студентите и в резултат на това - невъзможността да се постигнат се реализират целта и задачите му.

Препоръки за подобряване организацията на професионално-практическото обучение на студентите

² Проучването е направено на база интервюта, проведени от автора с преподавателите и студенти от сродни катедри в университетите в Анже (Франция), Борнъмът и Манчестър (Великобритания), Коимбра (Португалия)

от специалност „Туризм“ в ИУ-Варна.

Според направения анализ в организацията на професионално-практическото обучение на студентите от специалност „Туризм“ в Икономически университет-Варна съществуват известни пропуски, които се дължат както на Университета като институция, така и на преподавателите от катедрата и на самите студенти. За да се подобри организацията на професионално-практическото обучение, е препоръчително да се положат усилия в следните направления:

➤ Периодично да се обновяват поставяните заданията за курсови работи с цел проследяване и обхващане на нови тенденции в развитието на туристическия бизнес;

➤ За да се повиши интереса и отговорността на студентите към възлаганите задания би могло да се помисли за прилагане на интердисциплинарен подход. Титулярите на отделните дисциплини и техните асистенти биха мохли да формулират заданията към студентите така, че да е възможна приемственост. Така например курсови работи по дисциплините „Хотелиерство“, „Ресторантьорство“ или „Пътнически агенции и транспорт“ могат да си доразвият в по-горен курс по дисциплината „Управление на туризма“. По сходен начин могат да се обвържат заданията по дисциплините „Технология на обслужване в хотелиерството и ресторантьорството“, „Технология на обслужване в пътническите агенции и транспорта“ и „Грижа за клиента“. По този начин получаването на един комплексен продукт в края на курса на обучение би спомогнало за повишаване на практическата полезност на поставяните задания;

➤ По отношение организацията на практическото обучение е препоръчително да се създадат механизми за канализиране отношенията между Икономически университет - Варна и туристическите организации, които

желаят да приемат студенти за обучение. Добре би било да се възроди старата практика, когато Университетът е сключвал договори с фирмите, в които се провежда практическо обучение. Договорите да се подготвят от юристконсулта на университета и чрез инспектор учебна дейност да се предоставят на студентите;

➤ Мениджърите, под чието ръководство са се обучавали студентите в туристическите фирми да дават своята оценка за проведения стаж в кратка писмена форма. По този начин в крайната оценка на практическото обучение ще се включи и мнението на професионалисти от туристическия бизнес. Това може би ще промени формалното отношение на някои студенти към задължителния стаж. Писмената оценка може да се приложи към препоръките на студента при по-

нататъшно търсене на възможности за реализация в България и чужбина;

➤ Преподавателите от катедра „Туризм“ и в частност ръководителите на практическото обучение биха могли да засилят степента на контрол в периода на изпълнение на конкретните задания в туристическите фирми.

Заклучение

Подобряването организацията на професионално-практическото обучение не е самоцел. Нарастващото значение на туристическия отрасъл за българската икономика поражда предизвикателство пред обучението по туризъм във висшите училища. Адаптирането му към съвременните изисквания на туристическата бизнес-среда ще допринесе за повишаване конкурентоспособността и имиджа на специалност „Туризм“ към Икономически университет – Варна.

Настоящата разработка е представена на Националната конференция „Подготовка и реализация на кадрите в туризма – съвременни изисквания“, гр. Сандански, 24-26 юни 2008 г., организирана от Катедра „Туризм“ на Стопанския факултет при ЮЗУ „Неофит Рилски“.

гл. ас. ВЕЛИНА КАЗАНДЖИЕВА
ИКОНОМИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ – Варна

**ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА МЕТОДИКАТА ЗА ТЕКУЩ КОНТРОЛ
ПРИ ОБУЧЕНИЕТО НА СТУДЕНТИТЕ В СПЕЦИАЛНОСТ „ТУРИЗЪМ”
(по примера на кат. „ИОТ” при ИУ – Варна за дисциплината
„Пътнически агенции и транспорт в туризма”)**

**OPPORTUNITIES FOR IMPROVING THE METHODOLOGY OF CURRENT CONTROL IN
THE TEACHING OF STUDENTS AT THE “TOURISM” MAJOR
(on the example of “Economics of Tourism” Department of the University of
Economics for the discipline “Travel Agencies and Transport in Tourism”)**

Chief Assistant Prof. VELINA KAZANDZHIEVA
UNIVERSITY OF ECONOMICS - VARNA

Abstract: The accession of the Republic of Bulgaria to the European Union (EU) imposed significant changes in both the legislation basis and the functioning of the system of higher education in our country. The implemented legislation changes are aimed at harmonizing the standards of students' training at the different EU member states and at ensuring a smooth transition towards a common European educational space up to year 2010. The concrete expression of the countries' efforts in this regard was the signing of the Bologna declaration in 1999, into which the basic principles of achieving of this aim were approved and accepted.

Bulgaria joined the Bologna's ideas as earlier as the appearance of the first wave of countries, which signed the declaration, and in the course of several years time it worked out and adopted legislation measures for improving both the structure and the methodology of training in the system of higher education. The University of Economics – Varna was one of the first higher education institutions in our country which implemented qualitative changes in response to the new challenges. One of these challenges was connected with the altering in the methodology of accessing the students' knowledges and skill. For more than three years till now, some specially designed “rules” have been applied in this regard as a part of the overall System for sustaining and improving the quality of education.

The **main objective** set in the present paper is: the experience in accessing the knowledges and skills of the students of the “Tourism” major at the University of Economics - Varna to be reviewed and analyzed on the example of a particular discipline and ideas and opportunities for improvement to be proposed.

Key words: Training Methodology Improvement, Higher Education in Tourism, Current Control

Присъединяването на Република България към Европейския съюз (ЕС) наложи съществени промени както в правното осигуряване, така и във функционирането на системата на висшето образование у нас. Извършените законодателни промени целят хармонизиране на стандартите в обучението на студентите в различните страни на ЕС и осигуряване на условия за плавен преход към общо европейско образователно пространство до 2010 г. Конкретен израз на усилията на страните

беше подписването на Болонската декларация през 1999 г., в която бяха приети и утвърдени основните принципи за реализацията на тази цел.

България се присъедини към идеите на Болоня още в първата вълна от подписалите декларацията страни и в продължение на няколко години разработи и прие законодателни мерки за усъвършенстване както на структурата, така и на организацията и методиката на обучението в системата на висшето образование. Икономически

университет (ИУ) – Варна беше едно от първите висши училища у нас, които осъществиха качествени промени в отговор на новите предизвикателства. Една от тях беше свързана с промяната в методиката на оценяване на знанията и уменията на студентите. Вече повече от три години в тази област се прилагат специално разработени „правила“ като част от цялостната Система за поддържане и повишаване качеството на обучение.

Поставената **основна цел** в настоящия доклад е: *да се представи и анализира опитът при оценяване на знанията и уменията на студентите от спец. „Туризм“ в ИУ-Варна по примера на конкретна дисциплина и да се предложат идеи и възможности за неговото обогатяване и усъвършенстване.*

* * *

Правилата за оценяване на знанията и уменията на студентите в ИУ – Варна са разработени в съответствие с Правилника за дейността на университета и са в сила от 2005 г.¹ Прилагат се за всички образователно-квалификационни степени (професионален / академичен бакалавър и магистър) и форми на обучение (редовна, задочна и индивидуална). Основните цели, които се реализират с прилагането им могат да се обособят в *две основни направления: обучение и оценяване*. По отношение на обучението на студентите се цели: стимулиране на мотивацията, системността и непрекъснатостта на подготовката им по време на семестъра и за изпитите. Във връзка с процеса на *оценяване основните цели* са:

- постигане на по-висока ефективност и обективност;
- използване на унифицирани принципи и механизми на оценяване;
- приложение на диференциран подход при оценка на различните форми на контрол на знанията.

¹ Университетски вестник, бр.20, 2005, с. 105 – 117.

Синхронизирането на дейността на отделните звена и преподаватели от университета се разглежда в контекста на идеята за изграждане на Европейското образователно пространство. В тази връзка *правилата за оценяване* на знанията на студентите създават условия за приложение на Европейската система за трансфер на кредити.

Процесът на оценяване обхваща следните *дейности*:

- определяне на формите на контрол в съответствие с разработените учебни планове и програми по дисциплините;
- определяне съдържанието, изискванията, критериите и регламента за осъществяване на семестриален контрол и изпитите по отделните дисциплини;
- документиране, съхранение на резултатите и контрол на оценяването.

Дейностите по оценяването се основават на *принципите* за: прозрачност, обективност и точност; автономност, комплексност и балансираност; обратна връзка и приоритетност на сесийното оценяване.

Основните форми на контрол върху знанията и уменията на студентите са *семестриалното (текущо) и сесийното (крайно) оценяване*. Окончателните оценки се формират като *общ резултат* от двете форми, в цели числа по шестобалната система. Формират се *междинни оценки* като се използват точки, чиято обща максимална сума е 100 (до 40 от текущ контрол и до 60 от семестриалния изпит).² При определяне на окончателната оценка по дисциплината общата сума на получените точки се *приравнява* към шестобалната система както следва:

- над 88 т. – отличен 6;
- от 75 до 87 т. – мн. добър 5;
- от 60 до 74 т. – добър 4;

² При държавните изпити оценката се формира директно по шестобалната система като средна аритметична от оценките на отделните членове на изпитната комисия, закръглена до 0.25 в полза на дипломанта.

- от 50 до 59 т. – среден 3;

- до 49 т. – слаб 2.

Информацията за регламента и критериите за оценяване на различните форми на текущ контрол се предоставя на студентите на първото семинарно занятие или лекция по съответната дисциплина. Резултатите от различните форми на текущ контрол се обявяват до края на учебните занятия (за редовно обучение) и при явяване на изпит (за задочно обучение).

Дисциплината „Пътнически агенции и транспорт в туризма“ се изучава в бакалавърска степен, трети курс на обучение, пети семестър. Хорариумът е общо 75 часа, разпределени съответно 45 ч./30 ч. за лекции и упражнения. В съответствие с разработената учебна програма по дисциплината **основните форми** на текущ контрол са две: *изготвяне на курсов проект, свързан с разработване на програма* за организирано туристическо пътуване с обща цена и решаване на *комбиниран тест*. **Целта** на проекта е: *да се проследят етапите на подготовка и организация на класическата форма на проявление на туристическия продукт* - организираното пътуване с обща цена. Крайният **резултат от проекта** е *създаването на синхронизирана във времето и пространството комбинация от технико-организационни, икономически и юридически елементи на продукта на туроператора*. В състава на туристическото пътуване с обща цена се включват и социални елементи, но повечето от тях се проявяват в процеса на потреблението му. Затова наличието им в проекта не е задължително.

В **структурно отношение** проектът е съставен от три части с общ обем около 20 стандартни страници. В *първата*, се представя пътническата агенция - туроператор и се идентифицират неговите доставчици, т.е. фирмите-партньори. В методическите указания пътническата агенция задължително се характеризира според:

преобладаващия характер на основната дейност; обема на дейност и характера на търговската дейност. В допълнение могат да се използват и препоръчителни признаци като: местоживеене на клиента, произход на капитала, отношения с авиопревозвачи и др. Характеристиката може да се направи за реално съществуващ или хипотетичен организатор на туристически пътувания.

В първата част е включен и синтезиран вариант на договорни отношения с фирмите-доставчици на туристически услуги, които формират продукта. В условията по договорите се конкретизират партньорите (превозвачи, хотелиери, застрахователи, посредници по продажбите и потреблението и др.), доставящи единичните услуги, ценовите им равнища, съдържанието на договорените цени, размер на комисионите и др. Дефинира се клиентелата, за която е предназначен продукта по признаци като: мотив за избор на туристическото пътуване, възраст, степен на платежоспособност, стимулиращи и ограничаващи избора фактори, образование, интереси, социален статус и др.

Съдържанието на *втората част* на проекта се конкретизира в калкулиране на себестойността и общата цена на пътуването, т.е. определяне на неговите икономически параметри. По пътна карта се съставя маршрута на пътуването като се предвижда 10% резерв към общия му километраж. Изготвя се подробен график и се посочват местата за посещение, като се определят продължителността на преходите, престойте и туристическите посещения. При калкулацията на общата цена разходите по пътуването се разграничават в две основни групи: общо делими и единични. При определяне на разходите за транспорт задължително условие е транспортното средство, с което се организира пътуването, да е наето. Общата цена на туристическото пътуване се определя като планова за един пълноплащач турист и се

съобразява с принципите за алтернативност, предвиждане на резерви, използване на единна конвертируема валута при международни пътувания и др. От и към нея по-нататък могат да се правят редукции (за периоди, деца и пр.) или добавки (за единична стая, допълнителна услуга и пр.).

Последната част на проекта съдържа туристическата програма на пътуването и юридическите елементи на продукта (условия за пътуване). Изискванията са: минимална продължителност на пътуването – 3 дни; екипност при разработването на проекта (максимум трима студенти в екип) като е възможна и индивидуална изява, дефиниране на основната и съпътстващи цели на пътуването. При съставянето на програмата следва да се конкретизират услугите, включени в общата цена и тези извън нея, като се посочат техните цени и условията за предоставянето им.

В *заклучителната част* на проекта се извеждат конкурентните предимства на създадения продукт, които определят неговия уникален характер. За целта се препоръчва използване на 2-3 сходни програми на действащи на пазара туристически агенции, които се прилагат към проекта. На основата на сравнителен анализ по отношение на продажната цена, нейното съдържание, предлаганото качество се конкретизират предимствата на продукта от позицията на потребителя.

Вторият основен компонент от текущия контрол по дисциплината, **комбиниран тест**, е съставен от *40 въпроса*, които обхващат следните тематични направления: същност, основни дейности и класификация на пътническите агенции, съдържание и организация на туроператорската и посредническата дейност. Преобладаващата част от въпросите са затворени. Приблизително $\frac{1}{4}$ са отворени и са свързани със законовата и нормативна уредба, регламентираща дейността на

пътническите агенции у нас. Проучването на нейните особености е част от програмата на семинарните занятия по дисциплината. По програма, решаването на теста е предвидено приблизително за края на първата половина от семестъра като точната дата се съгласува предварително със студентите.

Общият брой точки от текущ контрол се разпределя както следва:

- *25 т. за курсовия проект* за туристическо пътуване с обща цена (до 7 т. за всяка от трите основни части и до 4 т. за посочени конкурентни предимства на продукта);

- *15 т. за решаване на теста* с посочени верни отговори на всички въпроси.

Разработена е скала за присъждане на точки според броя на верните отговори както следва: всеки верен отговор носи 0,38 т., т.е. за половината верни отговори (20) се присъждат 8 т.; 30 отг. – 11 т.; 40 отг. – 15 т. Закръглянето е според математическите правила, в полза на студента.

Оценката от текущия контрол на знанията на студентите е комплексна като се отчитат и качествата на направената **презентация** (с продължителност около 20 мин.) от участниците в екипа, изготвил проекта. Около $\frac{1}{3}$ от предвидените в учебната програма семинарни занятия през семестъра се използват за представяне на проектите по предварително разработен и съгласуван със студентите график. *Критериите* при оценяването им са:

- оригиналност и индивидуален подход;

- балансираност, точност и яснота на туристическата програма;

- спазване на принципа за алтернативност на общата цена и услугите в и извън нея;

- подбор на местата за посещения и атрактивност на продукта;

- степен на синхронизиране на продуктовете компоненти и

съответствието им с основната тематична насоченост на пътуването;

- последователност и логическа обвързаност на проекта;
- форма на представяне, аргументираност и др.

Сесийното оценяване, като крайна форма на текущия контрол, включва провеждането на писмен изпит по разглежданата дисциплина. В учебната ѝ програма е определен начинът на неговото провеждане. Той задължително е писмен и представлява самостоятелно разработване на два лотарийно изтеглени въпроса (по един съответно от първата и втората част от тематичната програма на дисциплината). Продължителността на изпита е час и половина. Основни критерий при формиране на оценката от него са:

- краткост, яснота и точност при представяне на въпроса;
- логична последователност на изложението;
- пълнота и обхват на основните елементи от съдържанието на въпроса;
- способност за самостоятелно мислене и оценка, проблемност при представяне на въпроса;
- използване на допълнителни знания от препоръчани литературни източници и други дисциплини;
- илюстриране на теоретичните постановки с практически примери и др.

Категоричните случаи (включени в правилата за оценяване на техните знания и предварително разяснени на студентите), при които не се получават точки от изпита са: липса на писмена разработка по двата или единия от въпросите; умишлена или неволна подмяна на въпрос с друг; липса на основни части от съдържанието на въпроса (наличие на текст от общ характер); опит за преписване.

Към общия брой точки от текущия контрол се добавят тези от основната писмения изпит и се формира крайната оценка по дисциплината, приравнена към шестобалната система.

Представените методически указания за провеждане на текущ контрол в значителна степен спомагат за реализиране на формулираните цели и принципи на оценяване, включително и за придобиване на специализирани знания и умения по дисциплината „Пътнически агенции и транспорт в туризма“. Практиката при приложение на представените правила за оценяване на знанията и уменията на студентите показва редица **положителни страни**, в сравнение с прилаганите преди това методи. Основните от тях по наше мнение и впечатление са:

- активизиране интереса и работата на студентите по време на семестъра и преодоляване на кампанийния характер на тяхната подготовка за изпита;
- формиране на навици и умения на студентите за работа в екип;
- ограничаване на формализма при изпълнение на поставените задачи от студентите;
- обективизиране процеса на оценяване знанията и уменията на студентите;
- диференциране и разнообразяване формите на семестриален контрол и начина на участието им при формирането на окончателната оценка;
- нарастване тежестта и значението на семестриалния контрол в крайните оценки по учебните дисциплини.

Същевременно нашият опит показва, че са налице и някои **слаби страни** при приложение на представената методика за оценяване на знанията и уменията на студентите. Най-общо те могат да се сведат до:

- липса на обективизирани показатели за определяне броя на точките при представената форма на сесийно оценяване (писмения изпит с лотарийно изтеглени въпроси);
- формализиране на критериите за оценяване, които имат преди всичко качествено характер;
- възможности за злоупотреби от страна на студентите по отношение

ефективността на участието им и разпределението на отговорностите между членовете на екипа;

- невъзможност за включване в пълен обхват на всички тематични направления във формите на семестриален контрол;

- затруднения при реализиране на някои от формите на текущ контрол, напр. тестове и задачи при задочните студенти и тези, на индивидуален план.

Изложеното до тук може да послужи като основа за извеждане на някои **идеи и предложения за усъвършенстване на методиката** за оценяване на знанията и уменията на студентите в Икономически университет – Варна и в частност на тези от специалност „Туризъм” по представената дисциплина. Според нас като такива биха могли да се определят:

Първо, писмената форма на изпита да включва комбинация от разнообразни задачи (разработване на въпроси, решаване на тест, казус, задачи и др. контролни форми) съобразени със спецификата на учебната дисциплина и начина на провеждане на изпита;

Второ, по-добър синхрон и съответствие между поставените текущи задачи по дисциплината и обсъжданите тематични направления в лекционните занятия;

Трето, определяне на количествени критерии и обективни показатели за оценка на знанията и уменията на студентите според различните форми на семестриален контрол и сесийно оценяване;

Четвърто, разработване на самостоятелен „пакет” от форми на семестриален контрол, както и критерии за оценяването им за задочни студенти и такива, на индивидуален план;

Пето, прилагане на метода на анонимна взаимна самооценка в разработващия екип при определяне на индивидуалната оценка за изпълнение на поставените задачи;

Шесто, организиране и провеждане на семестриален контрол по време на лекционните занятия по предварително обявен график;

Седмо, разработване на тестове и контролни задачи по всички основни тематични направления.

Считаме, че представеният материал би могъл да послужи като основа за дискусия и предложения за подобряване на цялостната работа по оценяването на знанията и уменията на студентите и по други дисциплини, което би спомогнало за повишаване качеството на обучението на студентите от спец. „Туризъм” като цяло.

Настоящата разработка е представена на Националната конференция „Подготовка и реализация на кадрите в туризма – съвременни изисквания”, гр. Сандански, 24-26 юни 2008 г., организирана от Катедра „Туризъм” на Стопанския факултет при ЮЗУ „Неофит Рилски”.

Лектор МИРЕЛА ЦИНИ, МБА
УНИВЕРСИТЕТЪТ НА КОРЧА

Декан ФРЕДЕРИК ЧУЧЛАРИ, МН,
УНИВЕРСИТЕТЪТ НА КОРЧА

**EMPLOYMENT TENDENCIES IN ALBANIA
CHANGES AND STRUCTURAL MOVEMENTS**

Lecturer MIRELA CINI, M.B.A
UNIVERSITY OF KORCA

Dean FREDERIK ÇUÇLLARI, MSc
UNIVERSITY OF KORCA

Abstract: Lisbon strategy offers a unique possibility to be transformed in a modern creative innovative economy with a dynamic business environment, with a qualified labor force followed by a strong social model. The future of Albania is not out of European structures. The integration in EU is the main and most essential aspect of total development of Albania. The main goal of economic policies is the growth of well being through the increase of the total employment. Economic environment is the most important determiner of the results of the labor market. Albania, one of the few countries, which has had a high and sustainable growth with about 6% in five years, is passing a positive economic “momentum”. Although it has had continuous growth of GDP for years, employment performance reflects a moderate behavior. The reduction of the unemployment is small in an absolute value and in a relative phrase. The opening of the new work places has been very slow. A high level of employment is important not only for the individual but also for the society and it is critic to achieve demographic challenges and to support the social well-being. Employment level of Albania 60% is much lower than Lisbon objectives. The labor force in Albania is increasing and it may be an important resource for economic growth in the future. The realization of this potential will require important improvements and the quality of the labor force and the efficiency of labor market; in the contrary this will aggravate more the unemployment problem

Key words: Lisbon strategy, Employment tendencies, changes, structural movements

In the year 2000 governments of EU countries adjusted the Lisbon strategy. Its long-term objective is to strengthen the competitiveness and encourage the growth and employment through coordination of economic and employment policies with social policies. On March 2005 the Lisbon strategy was re-evaluated by focusing on growth and employment. It established four priority fields which consist on realization of an integrated policy.

- Knowledge and innovation – to emphasize the increase of investments in research and developments. European tendencies are leaded by the need of a “fifth freedom” that is the freedom of knowledge – in order to fulfill four other freedoms, the freedom of movements of goods, services, human resources and capital. The freedom

encourages the EU transition toward an innovative economy and credits.

-Potential business especially small and medium size businesses emphasize the creation of a support that is needed for the development of SME-s, for improvement and the road to pass to big enterprises on order to be successful on global trade.

-Investments on human resources and modernization of employment markets. The goal is to create a balance between flexibility and security (*flexicurity*) on employment market. This means that all the citizens must have the possibility to find a good job easily in every time of their active life. To invest more in education and people’s ability doesn’t mean only a critic success on globalization time but it is also

one of the most effective ways to fight against inequality and poverty.

-Energy and climate changes. The goal is to transform Europe in a secure economy place with a low level of carbon and efficient growth of energy.

Lisbon strategy offers a unique possibility for the economy to be transformed in a creative, modern, innovative economy with a dynamic business environment, with a qualified work force accompanied by a strong social model. Albanian future is not out of European structures. The integration on EU is a necessary and major aspect for the general development of Albania. Economic development analyze will focus on the identification and analyses of main challenges, obligations and development possibilities according to specific characteristic of the actual development in Albania. The goal of the economic policies

is the increase of welfare, through strong growth and total employment. Macroeconomic stability is one of the preconditions for reaching a high growth and total employment. Stability challenges must be addressed to the implementation of structural reforms in product trade, work and capital. Economic environment is the most important decisive of the labor market results. The history of economic development in Albania has passed through many problems including here the stability of economic development, poverty and the lack of new jobs. As it is presented on table 1, the reform's results and economic growth based on trade mechanisms from the lowest level at the year 90, the GDP is increased with 9% every year in real terms from 1993 – 1996, a period during which the inflation goes down and the balance-sheet in current account and trade gap improves a lot.

Table 1 Annual growth of GDP

Years	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	
GDP (growth %)	-13.1	-28	-10	9.6	9.4	8.9	9.1	-10.9	8.6	8.9	
Years t	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2013
GDP (growth %)	7.3	7.0	4.2	5.8	5.7	5.5	5.0	6.0	6.0	6.1	6.3

Resources: World Bank (2006:6) Bank of Albania for the years 1996-2007

Real economic growth per year has been in a constant manner between 5-10%, in an average of 8 % every year and 6% from the year 2001. Economic growth is one of the highest between countries in transition. It has been mainly led from efficient delivery of resources than production factors or technical development. World Bank accounts the growth as shown on table 1, by showing that economic contraction during collapse

period and the following years has been led by total growth of productivity. The fall of total productivity has occurred mainly from the movement from a planed allocated mechanism to a free trade and from the stock of capital. The following growth of total productivity was the effect of stability and reforms program which increased productivity in Albanian economy through delivery and efficient usage of production factors.

Table 2 Growth according to components

Years	Annual growth of GDP (%)	Contribute form			
		Capital increase	Increase of labor force	Increase of total factor	Growth of total productivity
1990-92	-15.26	0.47	0.78	1.24	-16.50
1993-96	9.25	-0.54	-0.51	-1.05	10.30
1998-01	7.35	0.05	0.56	0.60	6.75
2002-03	5.35	0.78	1.07	1.85	3.50
1993-03	6.27	-0.05	0.18	0.13	6.14

Resources: World Bank

Resources are reallocated from the lowest productivity sectors like agriculture to the highest productivity sectors. (E.g. construction, services). According to evaluations of World Bank the growth of total productivity explains approximately all the economic growth. The facts show that profits from a better allocation of resources is fainting and the growth of total productivity is slowing down. This means that it must be found new resources of growth because than in the future would be difficult to retain the high level of economic growth.

Nevertheless the high created “deficits” from emigration of labor force and its

ageing Albania has a new demographic potential for supporting its future economic developments. This potential would be realized only if it would be implemented an effective policy of labor market, the goal of which would be defined clearly in order to contribute to the well functioning of labor market in accordance to Lisbon’ strategy. Part of this objective is the evaluation of indicators of labor market such as labor force, unemployment, employment, productivity of work etc.

The labor force in the year 2007 reaches 1081 thousand with a fall of 0.4% compared to the year 2006 (table 3).

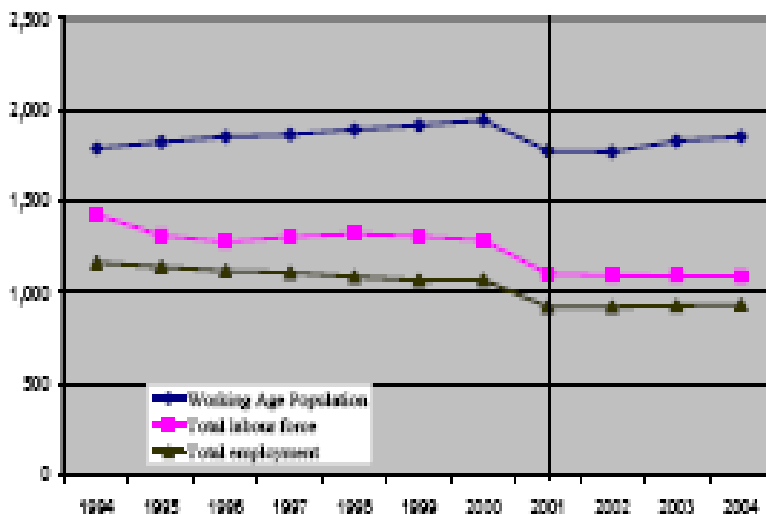
Table 3 Indicators of labor market (in thousands)

	2006	2007
Labor force	1084	1081
Total number of employed people	933.2	936
i) public sector	167.1	167
ii) non-agricultural private sector	224.1	229
iii) agricultural private sector	542	542
Total number of unemployed people	149.8	142

During the last decade the participation of labor force has remained after the population growth. This is clearly explained

on the first graphic where the labor force has developed with a slower rhythm than the number of people able to work

Graphic 1 The rhythm of development of labor force, employment and population.

Resources: World Bank

Nevertheless, Albania has one the highest norms of participation of labor force (PFP) between East and Central European

countries. In East and Central European countries the norm of participation of labor force is 60% (table 3).

Table 3 The norm of participation of labor force

	Total 2006 (%)	Female	Male
Total norm of PFP	66	52.6	80
Developed Europe PFP	56.5	45	68
Central and East Europe PFP	60	52.5	67
Non European developed countries PFP	65	56.1	74.6

Resources: ILO

One of the factors that support high norms of participation of labor force in Albania is economic structure which is mainly agricultural and offers employment for a considerable number of people. It results that in the year 2007 there were 388.9 thousand of people employed in public and private non agriculture sector. The employed people make 53% of population able to work from which 46% are females. Even though on the last years males has emigrated more than females, participation of females in work remains lower than males, the differences are bigger in non agricultural private sector where the number of employed females is 25%, these differences can be also seen between urban areas and rural areas. Some of the reasons for such differences are:

- the closing of previous industrial activities
- more male oriented activities such as construction, transport etc.
- rural-urban movements which don't give to females the possibility to enter the urban labor market.

The implementation of a real labor market defines many economic activities done by females at home or in the field as non labor activities. Most of females work in professions which have been traditionally dominated by females. From the other hand the housewife conditions may be desirable by middle-class families which can afford the living only with the male salary.

Females that come from the village are difficult to adjust to urban labor market

because of their low-level education and lack of experience. The activities in which females of urban areas predominate the labor market are education with 64%, health care profession with 77%, and while in industrial hotel and restaurant sectors dominate males.

In public sector, females make around 44% of employed, in non agriculture private sector 25% and in agriculture sector 31%. In the group of civil servants and directors only 26% are females, while in the group of specialists and pen-pushers females make over 56% of employed people. Disproportions can be seen in the participations of females in different levels of local and public administration. Females make only 43 % of employed people in the ministries and other higher levels of public institutions. On local administration the participation of women is lower: only 31.7%. This participation is higher in municipalities where females make 44% of employment. In communes the participation of women is 23 % and it goes down in prefectures where they are only 20%.

In rural areas 53% of females work in the industry sector. According to the age, the highest percentage of employees is from 16 to 25 years with 8-year education. In another group of age the number of employed people with higher education is larger and they are mainly females. Employees who are not educated work mainly in informal sector. The results of labor market depend a lot on education level. The persons with low education level

face considerable problems on the labor market.

The employment percentage are lower to the young people. Employment level of the youth (15-25 years of age) is 38 % and is much lower than national percentage of employment. This is linked with three factors:

-The first one has to deal with the fact that a part of young people don't search for work, because they attend different kind of schools. Seeing the future of labor market performance, this is a positive factor.

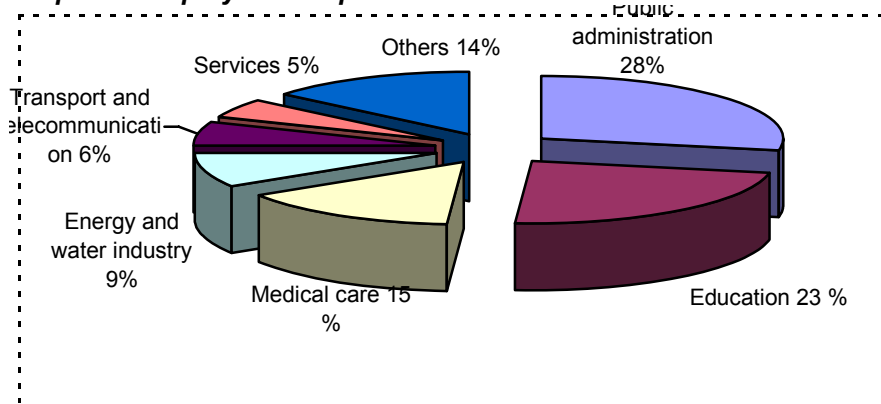
-The second deals with the difficulties that are faced for entering the labor market, especially for non-educated young people.

-The third deals with the tendency of immigration which is more considerate in

young people. This number is not the same in urban and rural areas. Knowing that in rural areas employment has the character of working in the family in the agricultural processes contribution of the all ages has not a distinct difference. Another fact is that new entrance in the labor market is until 30 years of age for males and for females, too.

-Employment tendencies in two main sectors of labor market that are private and public sectors are different. A considerable part of labor market is occupied by public sector. Nevertheless, this sector continuously has falls at the employment aspects it makes 43% of total employment.. In the public sector, the most important aspect is public administration that makes 28 % of total employment.

-Graphic 2 Employment in public sector

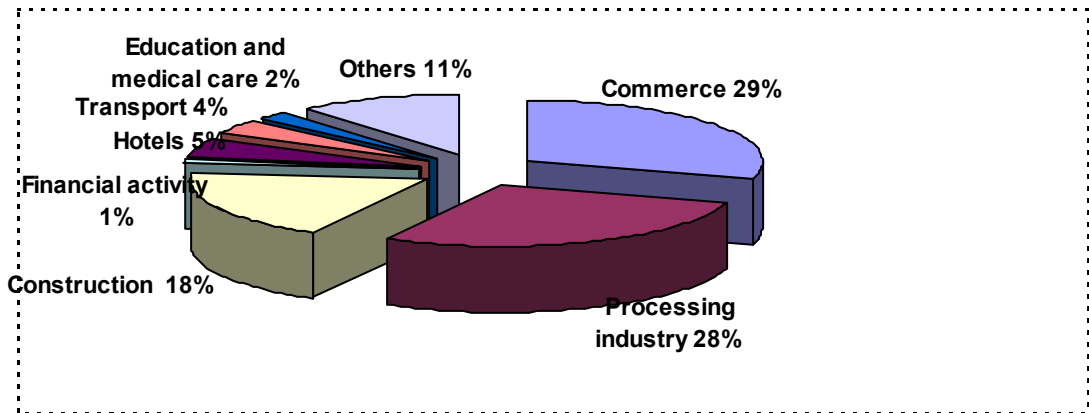
Resource: National Employment Service

Private sector has a rise up tendency. Employment is increased especially in commerce (around 2000 employees) and in service sector (500 employees). Private sector employment, according to economic branches is given in the third graphic.

Employment is different in different areas as well as we think the same area because of the different levels of economic development.

North areas appear problematic in employment because of the low economic development. The most important part is public sector which makes 65% of the total employment. Private sector is very poor and is mainly commerce services and constructions.

Graphic Nr. 3 Employment on the private sector

Resource: National Employment Service

Central area, even though it is the most developed part of the country, it hasn't a unified development. Private sector in this area takes the greater part of employment in comparison to public sector.

In the South areas public sector is dominant, while private sector is mainly linked with commerce, services, construction and processing industry.

2/3 of the employees have full-time jobs, females and males. According to the rural context, seasonal employment includes ¼ of labor force. Random jobs are limited in both, rural and urban areas. Full-time jobs are more frequent in production and service sector where female employees occupy 80%, the highest level.

On the rural areas, in general, females work at home. (70 % of employees are males and 76 % are females) which means that activities in agriculture are surviving economy. According to the international definitions (ILO 1990 and OECD 1997) linked with the activities, we evaluate full activity – 35 working hours per week, part-time with long term 15-34 per week and part-time short term with less than 15 hours per week. It is calculated that approximately 1.5 persons work full-time (this number is higher in males than females).

According to the data picked up from the Questionnaire for measuring the standard of living (LSMS), INSTAT with the support

of the World Bank elaborated a National study. The modules of the questionnaire included the demography, education, medical care, dwelling places, labor forces, immigration, business, credits, etc.

According to the questionnaire, only 5% of the population has a second job in Albania. The highest percentage is males, where 70% of them have a second job, and only 3% of the females have a second job. Data analysis shows that when the employees are head of the family, they tend to find a second job more than other members of the family. This percentage is also higher for the employees who are 40 to 44 and among the people who have been divorced. In urban areas, employees have a second job only 3.1 of the cases; while in the rural areas 6.4 of the cases. This low percentage is partly a result of the large number of people working in the agricultural fields, as the base work of Albanians, especially in female cases. An agriculture that survives and a small structure of females, give only little possibilities for parallel employment in a very poor environment. 78% of persons who have a second job are self-employed or work in family jobs, while 22% are employees. Most of them deal with agriculture activities.

A high level of employment is important for the individual as well as for the society, and it is critic for the demographic

challenges and for supporting the social welfare. The employment level in Albania (60%) is much lower than Lisbon objective where it is foreseen: employment number 70% in the year 2010, employment number for females 60% in the year 2010.

Conclusions:

Albania, one of the few countries which has had a high and sustainable economic growth, about 6% per year, is passing a positive economic momentum. This is confirmed with its economic performance during this year. The employment performance gives a moderate behavior, apart from the continuous growth of GDP.

The reduction of unemployment is small in absolute value as well as in relative value. The opening of the new work places has been in a low rate. The improvement of

the new work places is critical for the delivery of incomes from economic growth and for the reduction of poverty. Labor force in Albania is growing and can be a very important resource for the economic growth in the future. The realization of these potentials needs important improvements in the labor force quality and also in the efficiency of the labor market; in contrary this would aggravate more the unemployment problem. The following of the macro-economical policies and the further deepening of the economic reforms together with the technological progress, accumulation of the capital and economic re-construction towards a more efficient economy, will ensure a good economic procedure which is foreseen to be on the levels above 6% and reaching 7% in the year 2010.

Bibliography:

- INSTAT, (2004), "People and Work in Albania"
- World Bank, (2007), "Albania, Labour Market Assessment"
- ILO, (2007), "World and Regional Trends in labor force Participation"
- European Council, (2008), "The EU-s Lisbon Strategy Growth and Jobs"
- ILO, (2004) "Employment Policy Review Albania"

доц. д-р МАРИЯ СТАНКОВА

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ”, Благоевград

д-р АНДРЕЯ-КЛАРА МУНТЕАНУ, Ст. изследовател III

ИНСТИТУТ ЗА НАЦИОНАЛНА ИКОНОМИКА, РУМЪНСКА АКАДЕМИЯ

DIVERSIFICATION AS A STRATEGY FOR SUSTAINABLE CUSTOMIZATION OF TOURISM

Associate Prof. Dr. MARIYA STANKOVA,

SOUTH-WEST UNIVERSITY “NEOFIT RILSKI”, BLAGOEVGRAD

ANDREEA-CLARA MUNTEANU, PhD, Senior Researcher III

INSTITUTE OF NATIONAL ECONOMY, ROMANIAN ACADEMY

Abstract: Observing the tendencies of the international tourist market through the last few years shows some changes in the behavior of the real and potential tourists. These changes are significant and reflect on all participants of the process of forming and realizing the tourist product – the suppliers of the tourist package, its manufacturers and distributors. In this new situation, new, higher requirements are brought up to the indicators for steadiness, diversity and quality, ensured from the tourism industry. The initiated surveys on the international tourist market show the appearance of new customer's segments (OECD Tourism Committee). Their forming had begun in the middle of 90's of the XX – th century, and till now under the influence of the world processes of transformation, globalization, commercialization and last but not least – antiterrorism got exact and distinct characteristics. Experts pay special attention to the consumers of the forms of tourism characterized with steadiness such as rural, eco and cultural tourism. In the different regions of the world their development have reached different stages of vivacity, depending on the degree of commercializing the destination and saturation the consumer's interest. In Bulgaria the mentioned above forms of tourism are subject of special attention as a significant aspect of the process of rehabilitation of our country as a tourism destination. When, in connection with the establishing the new tendencies in the tourism searching process – complicated and multilayered, demanding unifying the efforts of the governmental, branchal and non – economical structures on national, regional and local level. Roles performed by the individual participants are specific despite the fact that in their generality they are routed to capturing the needs of the market and its satisfaction at a highest level.

Bulgaria and Romania are determined as dynamically developing destinations for rural tourism based on the multiple choice of partly explored and absorbed natural and cultural resources with national, regional and international importance. The possibilities for our countries to take a leader position in regional and European aspect are great, moreover on the background of the world stagnation in the tourism industry in Bulgaria and Romania it rises. Our countries is believed to be a little known, secure and stable tourist places situated near West Europe. At the same time its setting as a destinations for alternative tourism – in general – eco, cultural, rural – in separate and combined tourist product, is a condition for steady economic and social development in caring for the environment decisions.

Key words: sustainable tourism, strategic planning, diversification, development

Observing the tendencies of the international tourist market through the last few years shows some changes in the behavior of the real and potential tourists. These changes are significant and reflect on all participants of the process of forming and realizing the tourist product – the suppliers of the tourist package, its manufacturers and distributors. In this new situation, new, higher requirements are brought up to the indicators for steadiness,

diversity and quality, ensured from the tourism industry. The initiated surveys on the international tourist market show the appearance of new customer's segments (OECD Tourism Committee, 2002:38). Their forming had begun in the middle of 90's of the XX – Th. century, and till now under the influence of the world processes of transformation, globalization, commercialization and last but not least – antiterrorism got exact and distinct

characteristics. Experts pay special attention to the consumers of the forms of tourism characterized with steadiness such as rural, eco and cultural tourism. In the different regions of the world their development have reached different stages of vivacity, depending on the degree of commercializing the destination and saturation the consumer's interest. In Bulgaria the mentioned above forms of tourism are subject of special attention as a significant aspect of the process of rehabilitation of our country as a tourism destination. When, in connection with the establishing the new tendencies in the tourism searching process – complicated and multilayered, demanding unifying the efforts of the governmental, branchal and non – economical structures on national, regional and local level. Roles performed by the individual participants are specific despite the fact that in their generality they are routed to capturing the needs of the market and its satisfaction at a highest level.

This research is an attempt to determine the possibilities of the tour operators – in their role initiators of offering a product connected with the rural tourism – for providing and increasing the satisfaction of the consumers.

Of worldwide fame, according to data from WTO, for tourism traveling for rural tourism are spent 10 % from all the expenses made for international travels. The annual increase of the number of the trips offered by the European tour operators and pointed to rural areas, according to data from Euro Barometer, is about 23 %. The biggest interest from both the tour operators and the consumers – tourists is observed in France, Spain, Great Britain. For example, in Spain a huge amount of the tourism traveling up the country are connected with visiting rural areas. In USA the market is still developing: according to the National Association of the tour operators 5 % of them offer rural tourism products.

Bulgaria is determined as dynamically developing destination for rural tourism

based on the multiple choice of partly explored and absorbed natural and cultural resources with national, regional and international importance. The possibilities for our country to take a leader position in regional and European aspect are great, moreover on the background of the world stagnation in the tourism industry in Bulgaria it rises. Our country is believed to be a little known, secure and stable tourist place situated near West Europe. At the same time its setting as a destination for alternative tourism – in general – eco, cultural, rural – in separate and combined tourist product, is a condition for steady economic and social development in caring for the environment decisions.

To forming and offering rural tourism product are orientated mainly the small tour operator companies which are particularly specialized to keep up with the others on the market. The experience of the tour operators – leaders in the area of the rural tourism shows that to be effective and stable this form of tourism some benefits for the local communities have to be ensured. The positive consequences of this have to be connected mainly with the local social – economic development – creating new jobs and stimulating the development of the infrastructure, education, crafts, rural economic and other branches, catering for tourism.

The local community is a significant indicator for influence on the natural and cultural recourses and also important component for the rural tourism. This is obvious also by the research from 2002 year by the Project for keeping the biodiversity and economical rise to the American Agency for economic development. The analysis of the inquiry leads to the conclusion that the potential tourists determine as the ideal place for alternative tourism mountain village with picturesque scenery, presence of cultural – historical monuments, river, lake or mineral spring. From the additional attractions interest is shown in walking and cycling routes, sleeping amidst nature, itineraries for picking mushrooms and herbs, culinary

specialties, looking at cultural – historical monuments. Preferred areas for setting are the family hotels which create a sense of calmness in cozy atmosphere without the intrusive presence of the owners and highly hygiened conditions, and also, healthy and ecological food. But as main criteria in choosing concrete destination, a place for sleeping and eating is the optimal correlation quality – price.

In connection with the previous we should mention that the clear realizing and satisfying the concrete and supposed needs of the potential tourists have a key role for the effectiveness of the process of forming the searched version of the tourism traveling, which to maximum extend can satisfy consumers' interests (Thomas, E., 1996:125). That is why for the tour operator companies serving the segment of the rural tourism as an important aspect of activity must be the care for the customers. It is the main moment in the market approach towards the business. Accepting it in connection with the rural tourism allows to be determined and anticipated the demands of the tourists in an objective way to create additional advantages and unique products and services differing from the competitive ones with the care for the clients – tourists. As a result the product is planned according to the needs, wishes and expectations of the consumers.

It could be said that forming and implementing the rural tourism product is obeyed on the general principle – the successful sale in the different objective tourist groups is reached with the optimal correlation of a product, advertising, price, kind and hospitable people “on the right place in the right time“. We should mention, however, that the analysis of the rural tourism customers show lack of clearly determined objective groups. In fact, there can be outlined groups and individuals who, in spite of consuming one and the same superstructure and infrastructure, have different needs and demands. Their successful satisfaction requires knowing different cultural perceptions. For example, routing the attention to the European

market shows that the potential tourists may have a number of differences in their behavior respectively to achieve different level of satisfaction, depending on their natural features (Nevet, B., Hobson, J.,1996:26). The tourists coming in Bulgaria from Germany are open – minded but absolutely official. The Belgians appreciate the individual attitude, punctuality and discretion. Italians are emotional, prefer tourist packages which satisfy the interests of the whole family. The tourists from Great Britain want to be determined according to their regional belonging as English, Welsh, Scottish, and Irish. As a whole they prefer the official attitude, appreciate punctuality, security and hygiene.

To the potential customers of the rural tourism product and their needs the tour operators point various market researches. The results help them to understand the different types of tourists, consuming the rural tourism product, their origin, sums they are ready to spend, the future tendencies in the tourism, competitors' market positions, price levels, etc. In general, they analyze inner and outer sources of information as long as investigate the competitors on the market, the types of customers and their attitude towards the offered product / products (Marinova, E., 1993:96),(Doganov, D.,1994: 58), (Doganov, D., Durankev, B., 1995:238). To achieve impartial and measurable data are used methods such as observing, inquiry investigations, discussion groups, personal interviews, correspondence with regular customers. An important element in investigating the consumers of the rural tourism product is the feed – back.

It is an important mean for the tour operator company to control the whole process of the tourist serving and achieving the requested level of satisfaction (Reilly, R., 1980:54-240). The surveys show that the tourists which express their frustration have no trust in business because they lose time in complaining. At the same time 54 – 70 % of the clients come back if the problem has been decided in their way. Clients, compensated enough and in the

right way often show loyalty and “work “ for the tour operator by popularizing it between their closenesses – friends, familiars, relatives.

For the employees and representatives of the tour operator, working with the tourists, is important to know some main rules in solving the tourists' complaints. For example, in satisfying their claims the attitude should be serious, the clients should be listened very carefully without personal assessment on the situation. Expressed care, individual attitude and satisfying customer's wish is a pleasant surprise for the client. As a hopeful method for investigating the level of customer's satisfaction is believed to be the talk with the tourists (Krysteva – Ibrahimova, 1994:39). This, however, sets the problem with the language preparation and organization of the process of cultivating contacts with the tourists. Acquiring the method of care for the clients from the tour operators offering rural tourism product is pointed towards forming wanted, sought product. In practice, in tourism can be achieved satisfaction of needs and wishes with change of values without presuming ownership above the received value in a way of achieving a material product (Tomas, E., 1996:187). That is why the tourism customers show concern to the quality of serving. Namely improving the product's quality parameters and the culture of serving are the tour operators' necessary conditions which attract clients and make them loyal ones.

The potential tourist make preliminary imagine for the offered product while researching and choosing the desired destination. This imagine is built by the information in brochures, tourist guides or Internet, presented by tourist information centers, shared with other tourists or tour operators /tourists agents and to a big extend may be “ manipulated “. The most common method for informing is the advertising in brochures. In the brochure the specific advantages which can be offered are exactly described. To be achieved this the brochure must show:

- the quality dimensions of the rural tourism product;
- the type of customers the product is aimed to;
- the unique qualities of the destination /culture, history, traditions/;
- map of the destination;
- the advantages of consuming the product /relaxation and recovery through preserved environment, accumulating knowledge and unique impressions/;
- the ways of buying the product /complete address, telephone, fax, e – mail/;
- area and serving atmosphere;
- the special events and reductions.

At the moment of buying the client is influenced mainly by the location, design and layout, the outer and inner space, presenting the product and before all the appearance and attitude of the serving staff.

Arriving at the tourism place the tourists already have concrete expectations and inevitably evaluate the real condition of the area of living as far as it concerned its quality. The first impression which they can get, concern mostly the tactile qualities of the tourist product. Good impression is created with the easy accessibility, opened area near the building / for example family hotel with garden or open – aired areas /, cleanness, order and enough light in the rooms, enough – lighted and cozy, lack of working materials in the common dwellings, nice odor, neat and tidy dressed staff, suggesting calmness and trust, well – arranged and qualified advertising materials, understandable marking leading the tourists and inspiring security, presence of signs, connected with safety, anti – fire procedures, local attractions, outside signs with the company's logo, information for some products such as food or drinks. Non – tactile qualities of the tourist product like atmosphere and situation are created by pleasant music, good attitude and incorporating the tourists to the local culture and traditions.

Tourists complete their image during the whole stay, looking possibilities for

satisfying exact needs. This is true especially for the tourists coming from West Europe and USA, whose culture and apperception of the world are different, moreover this is their first visit to Bulgaria. The confidence in the guests can be seen when the rural area, in which they live, answers to their expectations: premises are clean and tidy, for the preparation of the food are used ecological products, consummation of the water hides no health risks, safe keeping of valuable things and the security of the tourists are guaranteed. An important role has the document, certifying the hotel category, also the presence of certificates for anti – fire safety, hygiene, etc. Positive effect has their exposure to an easy visible place together with other documents, presenting received certificate, award or prize, if there are such.

It has to be mentioned, however, that a number of expectations are often out of the control of the tour operators. Some disappointments are possible or omissions in serving the tourists when they come to the country, but they can be compensated for the good serving and “careness“ from the company’s representatives accompanying the tourists or living in the tourist area. In fact achieving is guaranteed from fixing standards in servicing and supposes identifying with the tourists, which is offered special attention to. The concern for satisfying the special needs of the customers is a certain way for improving company’s image.

For the potential consumers of the rural tourism product, important is the approach, behavior and the manners of the servicing staff. Their gaining is important not only for creating right first impression but also for establishing long lasting relationship and stimulating the repetitiveness of the purchases.

Tour operator’s representatives participating directly in the process of the tourist servicing should gain a number of behavior models in respect of the body language and gestures’ messages. Researches show that the body language and gestures deliver to 2/3 of the message

in a standard talk, as the level rises when a language barrier exists (Mayo, E.J. & Jarvis, L.P., 1981). From the perceived approach depends the right or wrong understanding of the message.

The way the body is exposed talks about the intensions of the associatives. Bleakness and good intention are evaluated as positive. Leaning, towards the tourist talks about personal interest. Pose with crossed hands is an example for lack of interest. Hands on the waist is a classical signal for aggression. The degree of closeness when talking is also important. There are four estimated zones for comfort when in touch – intime zone for emotionally close people (15 – 46 sm.), personal zone for contacts with friends (46sm. – 1.2 m.), social zone for a contact with far familiars and strangers (1,2 – 3,6 m.), social zone for a talk with a big group (over 3,6 m.). When welcoming the tour operators should care for the tourists and their personal plans have to be respected (Tomas, E., 1996:205).

Special attention has to be paid to the regular clients. Calling them on their given names underlines the identification degree and talks about a “caring approach“. A real concern is demonstrated when good intentioned help and advices are offered. Tour operators’ companies, respectively their employees, are ackwainted not only with their product but also with the interests of their regular clients and therefore they can offer and ensure unique experiences when sharing their impressions about the “most interesting and unknown” outside the brochure.

Giving the information in the tourists native language predisposes them and creates a nice imagine for hospitality which is indicative for the sympathy relating to the satisfying of their needs. The possible difficulties in a lack of knowledge of some foreign languages can be overwhelmed through information boxes and detailed advertising materials which make the communication more effective. For this purpose can be used the meanings of the inside advertising which is committing

services in a written form or physical exposing so that to inform, encourage and create positive image of the offered product (Seaton, A.V. and Bennet, M., 1996). If the potential tourists are well – informed they add advantages to the product and assist to the process of communication.

The maximum satisfaction of the clients is linked with figuring out a plan for working with clients including the activities of researching and analyze of the present situation /estimating the level of satisfaction of the existing and potential clients from the five elements of the marketing – product, staff, advertising, price, place/ and defining the marketing aims /segment which is orientated the activity to, providing for the sellings/.

The plan “work with clients“ combines the components product, servicing staff, advertising, distribution, price, planned profit, analysis. The structure of the separate elements should answer to the individual requirements of the existing and potential tourists and guarantee the profitableness of the tourists’ activities. Taking the conception of caring for the clients, the tour operator companies should approach from the principle position that the quality of serving should coincide with the tourists’ expectations. At the same time should be ensured continuousness of the process of researching the customers of the rural tourism product, because there is

possibility their needs to be not completely acquainted; from the other side the expectations of the tourists in connection with the quality characteristics of the offered product change as the time passes. Under the new conditions in the sphere of competition it is normal to be doubled the specifics in the approach of caring for the client, because it provides positive results for the tour operator’s company when it distinguishes it from the competitors. In its bottom stays the estimation for the activity from the potential customer’s point of view who has to receive constant level of excellent quality. Orientated to the tourist structures “ win “ as they outstrip its expectations – the satisfaction and the surprise from the unexpected leave solid impression which shall be shared with others, shall lead to repetitiveness of the visits and as a result shall raise the incomes. The consequences from the accepting of a special attitude towards the client helps and ensures longlasting success for the tourism business. Achieving a high level of accordance of the elements of the marketing and the individual requirements of the potential tourists ensures the growth of the sales, respectively the realized profit which is enough condition for achieving satisfaction of the tourists, but also of the tour operators in connection with the rural tourism.

References:

1. Doganov, D.,1994, Marketing in the tourism, Princeps, Varna, 58
2. Doganov, D., Durankev, B., 1995, Advertising and encouraging the sales, University press “ Stopanstvo “, Sofia, 238
3. Krysteva – Ibrahimova, V., 1994, Organising of the tourist servicing, Bourgas, 39
4. Marinova, E., 1993, Marketing (product, advertising), Princeps, Varna, 96
5. Nevet, B., Hobson, J.,1996, Tourism management in Bulgaria, Sofia, 26
6. Neshkov, M., 1995, Technology and organization of the tourism activity, New Bulgarian Univeresity, Sofia, 39-56
7. Mayo, E.J.& Jarvis, L.P., 1981, The Psychology of Leisure Travel, Effective Marketing and Selling of Travel Services, CBI, Boston, 132-185
8. OECD Tourism Committee, International Tourism and Tourism Policy in OECD Country Report, Paris, 2002, 27-38
9. Reilly, R., 1980, Travel and Tourism Marketing Techniques, Albany, Delmar, New York, 59-240
10. Seaton, A.V. and Bennet, M.,1996, Marketing Tourism Products, Chapman and Hall, London, 326
11. Tomas, E., 1996, Care for the clients, Manchester Metropolitan University, London, 187-205
12. Thomas, E.,1996, To take care of Tourists, Manchester Metropolitan University, London, 125

САШО МАРЧЕСКИ

ФАКУЛТЕТ ПО ТУРИЗЪМ - СКОПИЕ

МАЯ ЧАЧИЧ

АГЕНЦИЈА ЗА ДЪРЖАВНИ СЛУЖИТЕЛИ

CONDITION AND DEVELOPMENT OF THE SUSTAINABLE TOURISM IN PRESPA

SASO MARCESKI

FACULTY OF TOURISM - SKOPJE

МАЈА САЌИЌ

CIVIL SERVANTS AGENCY

Abstract: The tourism movements are primarily spatial phenomenon, while the tourism is dynamical factor for space activation and development.

The Prespa region in Macedonia, with its specific characteristics of natural environment, historical and cultural heritage presents a potential territory for satisfying the tourism needs. Within this region there is an important difference among the potential, possible and realistic economic opportunities for tourism exploitation.

The aim of this paper is to present the conditions for development of the sustainable tourism. The paper is based on empirical research, as well as the already available studies for tourism development. Also, the paper considers the natural and created values for tourism development and it mirrors its current condition. In addition, analysis for the advantages and disadvantages for this development are carried out.

Key words: sustainable tourism; Prespa Region; tourism development

Introduction

The tourism movements are primarily spatial phenomenon, while the tourism is dynamical factor for space activation and development. Beside the traditional economic functions achieved by certain territory, the tourism carries new opportunities for space activation and its economic valorization.

The Prespa region in Macedonia, with its specific characteristics of natural environment, historical and cultural heritage presents a potential territory for satisfying the tourism needs. Within this region there is an important difference among the potential, possible and realistic economic opportunities for tourism exploitation.

The aim of this paper is to present the conditions for development of the sustainable tourism. The paper is based on empirical research, as well as the already

available studies for tourism development. Also, the paper considers the natural and created values for tourism development and it mirrors its current condition. In addition, analysis for the advantages and disadvantages for this development are carried out.

Position, borders, dimension and traffic connections of Prespa

The Prespa basin is a separate spatial unit located in the South-western part of the Republic of Macedonia. Geographically it stretches around the coupe of 41° N.G.A. and 21° E.G.L. It is divided in land, spreading over 562 square kilometers, and water covering 177 square kilometers. The basin is bordered in the east by the heights of mountain Baba with Pelister (2600 meters, altitude above sea level), and in the west Galicica (2255 meters, altitude above

sea level). In the southern part it borders the mountain Gorbac and some of the other lower parts of Galicica. The basin is connected to Republic of Albania through the border pass Stenje on the west coast, and on the eastern side it is connected to Republic of Greece through the pass Markova Noga, which currently is not in function. The road traffic is complied of more roads that enable the primary traffic functional communication within the basin, but with the neighboring areas as well.

A few routs stretch in Prespa, on the territory of Republic of Macedonia, and among them are the highway M-5 relating Ohrid – Resen – Bitola in length of 24 km. This highway provides complete development communication with the remaining areas. This route in the northern part of the basin, or more precisely the place Makazi, is joined by two other travel routes which are of regional importance. The first regional route R 503 is relating from Makazi to Carina and Stenje towards Republic of Albania with a total length of 24,125 km, out of which 20 km are with 6km wide asphalt base. At Carina another regional route is connected to it, it is the route R 504, 29 km long out of which 15 km are in the Prespa basin, which through the mountain Galicica connects the Prespa to the Ohrid basin and most of all is of great tourism significance. The second route of regional importance R505 stretches with 25,880km length by the eastern coast of the lake relating from Makazi towards the border with R. Greece. The remains of the route Via Ignatsia carry the tourism value of the antique period, which witness the importance of Prespa as transit zone between the antique east and west. The roads of local character, which mainly connect the settlements among themselves and to the routes of higher rank, are significantly shorter. This is a result of the settlements being quite close to each other and not being far away from the highways

and regional routes, or otherwise said their length is no longer than 3 km. These routes are mostly made of asphalt base wide 3-4 meters. Other roads are also used in Prespa, made of macadam, but first of all with soil base as many other field and wood roads. This shows that pretty solid traffic infrastructure is developed in Prespa, with the highways and regional roads taking part with only 24 km, in every 100 km.

Relief conditions for tourism development

According to the geo-morphological researches, the Prespa basin is karst field. The flatland is composed of the basin bottom spreading at 1000 meters altitude above the sea level, at most, while the basin frame is composed of the Eastern side of Galicica mountain and the Western side of Baba with Pelister and Bigla. Unlike the alluvial plain, the basin frame is quite complex for its geological and geo-morphological structure. The geo-morphology of the Prespa region is very intensive. The geo-morphological character of the region is defined by the two lakes, Mala and Golema Prespa and the high mountain massifs (Mali and Tate in Albania and Trikalo in Greece) situated in small distance around the coasts of the two lakes. The mountain area with height of 1100-1500 meters above the sea level stretches over the majority of the region. Also, there are four islands in the two lakes.

The coast relief of the Prespa Lake is pretty divergent. It is a result of the tectonic movements as well as the different geological content of the mountains surrounding it. Many cliffs and abrasive basis appear on the western coast. Here is the peninsula Bakuvce, while south of it are the capes Kosornik and Makarija. Their coasts are stiff and with cliffs high about 40m.

Picture No.1 Island Golem Grad

The island Golem Grad is located on the territory waters of R. Macedonia. Its form is in a shape of egg with length of 800m and width of about 500m rising at about 30m above the lake level. The island Mal Grad is placed in the territory waters of R. Albania. It is 250m long, 150m wide with cliff sides up to 37,5m above the lake level.

The Eastern coast of the Prespa Lake has no cliffs, but has accumulative terraces with wide sand stripe and high quality beaches.

The Northern coast on the other hand is low and marshy, overgrown with cane and during high water level it is regularly flooded.

On our side of the Prespa Lake coasts there are 6 major beaches with a total area of 68.000Ha, or in other words own the capacity to accept 40.000 bathers which fact provides tourism development.

Climate amenity

The climate in Prespa is temperate-continental with Mediterranean affection through the cliff Grlu on the Southwest of the small lake and then through the mountain chain Prevtis towards the Southwestern part of Mala Prespa. This provides warm summers with cool night and mild winters, which is quite favorable for pleasant and healthy vacation. The average annual temperatures have temperate amplitudes. The extreme temperatures are between -26,5° C and 35,5° C. The average

multi annual temperature of the air is 12,9°C. The lowest middle month temperature in January is 5,1°C, while the highest middle month temperature of the air in August is 21,6°C. The duration length of the period with middle day temperature $T > 5,0^{\circ} \text{C}$ is 243 days. The duration of the period with active temperature of $T > 10^{\circ} \text{C}$ is 174 days, while the period with middle air temperature $T > 15^{\circ} \text{C}$ is 117 days. The climate depending on the affection of the altitude above the sea level is different and depends on the affection of the lake's water, and other physical – geographical factors (afforestation, the influence of the arable land, land urbanization); dynamical factors, air movements as well as the sun factors; the intensity of the global rays; sun exposure; cloudy weather etc. Out of all these influences the climate appears as:

- warm and cold sub-Mediterranean climate area from 600-900 meters altitude above the sea level and from 900-1100 meters altitude above the sea level
- sub-forest and forest Mediterranean climate area from 1100-1300 meters altitude above the sea level and from 1300-1650 meters altitude above the sea level
- sub-alps and alps area from 1650-2250 meters altitude above the sea level and above 2250 meters altitude above the sea level.

One can conclude that the climate conditions in Prespa are an ideal

prerequisite for tourism development during the whole year.

Hydrographical conditions

The Prespa Lake is second by its size in R. Macedonia and is located in the Southwestern part of the country, between the national parks Pelister and Galicica. It spreads on 274 kilometers square out of which 177km square belong to our territory which is 65%, the South-eastern part belongs to R. Greece with 17%, and the South-western part belongs to R. Albania with 18%. The biggest measured depth is 54m. The maximum length is 28km, the width about 17km, and the middle about 10km. It belongs to the group of desaret lakes which have been created in a tectonic way by lowering of the basis towards the end of the Pliocene and the beginning of the Pleistocene.

The Prespa Lake lays on 853m above the sea level altitude, which is for 158m higher than the Ohrid Lake. One of the main reasons for the oscillations of the water level is the water leakage. It is well familiar that there is no surface leakage of the water in the Prespa Lake. But it has already been claimed that through the limestone structure of the mountain Galicica and Suva Gora and through the underground abyss (well-known is the abyss Zavir) it flows into the neighboring lower areas of Ohrid and Korcan. The springs at St. Naum provide a very good sample to confirm that those are waters (at least the majority) from the Prespa Lake. More precisely, 46% of the water flowing into the Ohrid Lake comes from the Prespa Lake. This draws the conclusion that the two lakes should be considered as a unique hydrological system. The Prespa Lake gets the water from the majority of small influents such as:

the river Istok and Golema or Stara river which flow into it from the North, and Pretorska, Kranska and Brajcinska river which flow out of the western subforest of Pelister, or otherwise put they flow into the lake from the East. The Prespa Lake also is supplied with water from the Small Prespa Lake which is 3m higher than the channel Perovo. It is also supplied from the sublacustrian springs present at more places of the central plain bottom. Most powerful are the springs of limestone bottom, especially the ones located around the Stenje and Nivicka uvala. The sublacustrian springs are quite rich with water which is why there are temperature rise and falls around them. The Prespa Lake loses the water by evaporating and through abysses. The Vragodupka abyss in the Zavir bay in Mala Prespa is the major sublacustrian outfall of the lake. That abyss is actually a cavern, located one meter under the lake level. The level of the Prespa Lake is being regulated through it. However, it is characteristic for this lake that major quantity of its water is being used for irrigation. According to its temperature the Prespa Lake is classified within the temperate type of lakes. The middle annual temperature of the surface water is 12,4° C. It is the warmest in august 21,7° C, and coldest in February, 4,6° C. Within four months of the year, June (17,7° C), July (20,7° C), August (21,7° C) and September (18,8° C), the water temperature is around 18° C or above 18° C, which points to the fact that during those months when the air temperature is higher than 18° C, it is favorable for bathing. Specific for this lake is that the water temperature is not equal within all the surface parts. So, during the summer period in the Stenje bay it is for 2,2° C higher than the temperature at Pretor.

Table 1: Middle-month and middle-annual water temperature in the Prespa Lake

Months	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Year
T = °C	4,8	4,6	5,9	9,1	12,5	17,7	20,7	21,7	18,8	14,9	11,2	6,7	12,4

Picture No.2 Prespa Lake

In the Prespa Lake there is thermal jump between 10 and 20m depth. Within the winter months there is inverse water temperature stratification. Then the upper layers of the water are colder than the lower and it has happened in certain years the lake to freeze. The freezing of the Lake is being explained with the greater absolute height and the less great depth than the Ohrid Lake, which never freezes.

The transparence and the color of the water in the Prespa Lake are not the same across the whole lake. The transparence varies from 1,5 to 7,20m, and is influenced by the quantity of the suspended particles and entering of the alluvium through the water flow. The transparency is the least present by the coast, and it is increasing towards the middle of the lake. It is the highest in spring, and the lowest in autumn.

The color of the water in the Prespa Lake is dark-green, with shades of blue. In the western part where the coast is from limestone rocks the water has from open-green to olive color. In the Eastern part the water is from yellowish to red-greenish color. The chemical content of the water in the Prespa Lake is almost equal like the content in our remained tectonic lakes. Up to 123,5mg/l salt are dissolved in it. The quantity of oxygen in the water is relatively big and is between 88-125%. It is not

equally dispersed from the surface to the bottom, as is the case in the Ohrid Lake. The presence of the carbon is not big and is not everywhere the same because the lake basin has heterogeneous content.

Vegetation and animals

In the Prespa Lake the most intensive vegetation and animal habitat can be found in the sublacustrian terrace. It is on certain places overgrown by macrofitic vegetation. Therefore the North-east and eastern coast are only in a few spots overgrown by vegetation, unlike the northern and north-western coast which are overgrown by more voluptuous vegetation .

The Zoo-plankton of the Prespa Lake is spread in all the three sublacustrian zones.

However, the quality composition is somehow in the middle of the zoo-plankton in the Ohrid and Dojran Lake. The average quantity of the fauna at the bottom of the Prespa Lake is 46,5 kg/he, which is about three times less than in the Ohrid Lake where it is 126 kg/he. Today 11 types of fish are living in the Prespa Lake, among which most present is the nivicka fish with 37%, followed by the scobust with 30% and by the carp with 20% etc.

Anthropogenic Values Favorable for Tourism Development

There are 130 archeological sites registered in the Prespa region from various periods of the material culture development, then 1000 archeological exponents, 500 coins as well as 450 exponents of ethnological heritage. There are 95 churches and monasteries registered, as well as 104 icons. The island Golem Grad is an attractiveness and natural uniqueness of 1 km² area. It is overgrown by voluptuous forest vegetation of dominating juniper (*Juniperus exelsa*) which is a rarity on the Balkans. There used to be 7 churches of which only one is preserved, St. Peter, dating from the 17th century. Golem Grad is an archeological site with remnants from settlements, churches and necropolis dating from the Roman era and the Middle Ages, a rich reservoir of endemic plants and as a natural rarity thus protected by law. It is an attractive excursion site for visitors and tourists in this region. As a more significant monument of the sacral architecture is the church St. George located in the village of Kurbinovo, built in 1191. A complete conservation and protection has been done on the fresco-painting. Other more important values are the monastery St. Ilija, v. Grnchari, dating from the 18th century. St. Peter church was built in the 16th century with a fresco painting dating from the 16th and 17th century. The preservation of the temple, the lodging houses, the fresco-painting, the location of the village Brajchino, enriches the tourist offer as a traditionally -ambient area. St. Anastasie church in v. Dolno Dupeni, built in 1864, St. Atanasie church in v. Ljubojno built in 1623, St. Archangel, v. Asamati dating from 1633, St. Atanasie church, v. Stenje dating from the post-Byzantium period and St. Nikola

church in v. Zlatari also abound in great values.

Every monument of the sacral architecture is a tourism value for Prespa. Their significance would be even stronger if they would be fully protected, their authenticity preserved, direction boards posted, a person who knows well the history of the temples to be put in charge and to animate visitors and tourists and initiate authorities to take concrete measures so that these values can see the light of the day.

Saraj is a building which distinguishes itself from the urban architecture with its architect and aesthetic features, built at the beginning of the 19th century, and resembling the castles dating from the neoclassicism period. The preserved ambient unit is a challenge to every visitor and tourist. However, it will reach its tourism value with complete reparation of the roof, walls, water-supply, wiring, i.e. a realization of the projects for its protection. The rural architecture distinguishes villages like Brajchino, Ljubojno, D.Dupeni, Kriveni, Jankovec, and especially Konjsko with weaved fences made of mud. Unfortunately, nothing much is preserved today.

Material basis as a condition for tourism development

In 1948 in Otesevo and Carina started the building of the first tourism objects in Prespa. While in the village Pretor the first tents were set in 1959. In 1965, 38 work organizations, mainly from Skopje, Bitola and Resen had their own facilities in the tourism centers in Prespa.

In Prespa the following accommodation capacities are available.

Table 2: Accommodation capacities in individual locality in Prespa

Touristic locality	Type of object	Number of beds	Total	Participation in %
Resen	Hotel	36	36	0,5
Krani	Hotel	108	2940	41,9
	Bungalows	128		
	Trailers	2304		
	Land for tents	400		
Pretor	Hotel	36	1621	23,2
	Bungalows	535		
	Land for tents	1050		
Asamati	Bungalows	825	825	11,8
Sirhan	Bungalows	46	70	0,9
	Trailers	24		
Otesevo	Hotel	465	1515	21,7
	Bungalows	50		
	Land for tents	1000		
		Total	7007	100

The private accommodation participates with 600 beds and is in constant increase.

Development and current condition of the tourism in Prespa

The number of tourists in Prespa was constantly increasing during the second half of the last century. In 1956, 3186 domestic tourists stayed here and reached the number of 9394 overnights, while the number of foreign tourists was 68 with a total of 173 overnights. In 1962, that number was increased up to 19.371 domestic tourists with 176.933 overnights and 283 foreign tourists with 1269 overnights. In the following years the visits was balanced at about 10.000 visitors and 90.000 overnights. Back in those years the

most visited location was Pretor. There, during the summer season often stayed at about 3.000 tourists per day.

The development of the alternative tourism and the eco tourism lately is expanding in South-eastern Europe, and the interest is increasing in this region as well. There are more published editions that promote Prespa on national level for its development of this kind of tourism and for maintaining the natural and cultural values in the region.

This area is characterized by the presence of two national parks, Galicica (2255m) and Pelister (2600m).

Picture No.3 National park Pelister

Picture No.4 National park Pelister

Picture No.5 National park Galicica

The Prespa Lake situated between these two parks is pronounced to be nature's monument, lake-rarity which is far famous for its beauty. Also the ornithological reservoir Ezerani is pronounced to be natural reservoir.

In Prespa there is rich biodiversity, with great number of rare and endemic types of fauna from the mammal kind, such as the wolves, bears, deers, lynxes and great number of birds. Also the area of Prespa abounds in different endemic types of flora depending on the above the sea level height. The coast of the lake abounds in wide stripe of cane, followed by rich wood vegetation. At the higher places there is rich

wood vegetation mostly of oak and beech trees. It is significant to mention that the island Golem Grad has voluptuous vegetation including the juniper, which is rare in the Balkan region.

The presence of the ornithological reservoir in Ezerani as one Ramsarsko place additionally contributes to the development and promotion of the tourism in Prespa and in the wider region.

Considering the size of the lake surface, the island Golem Grad, the separation of the lake in three countries, the tourism locations, many possibilities for development of the water tourism are being offered as an attractive tourism offer. At the

coasts of the Prespa Lake there are 6 major beaches covering a total area of 68.000he, or with a possibility to take over 40.000 bathers, which enables tourism development.

The water tourism of the Prespa Lake is presented only by small private boats.

The Ohrid airport is the nearest one to Prespa, at a distance of 55km, and the nearest railway station is in Bitola, at a distance of 35km.

Most common craftsmanship is pottery. There is an international ceramic colony. There are several monument-houses and museums: the national hero Mite Bogoevski's monument house in v. Bolno, Saraj in Resen, Dragi Tozija Dome of Culture.

The island of Golem Grad is an archeological site with remnants from settlements, churches and necropolis dating from the Roman era and the Middle Ages. There used to be 7 churches of which only one is preserved, St. Peter, dating from the

14th century, or more precisely it was built in 1360. The exploration of the island is a necessity for enrichment of the tourism offer. In this way, Golem Grad will develop into a lake traffic center. There are 95 churches and monasteries in the Prespa region.

Prespa offers a wide range of winter and summer sports. Having a cable railway, ski lift and chalet, as well as a small distance, Galichica Mountain is an ideal offer for a recreation tourist center. The nature and the existing paths in the region are a solid base for cycling development. The temperate Mediterranean climate and the altitude above the sea level are ideal for medical treatment of people with respiratory problems. In Oteshevo there is an Institute for prevention, treatment and rehabilitation of respiratory and allergic diseases. This is a great potential which we should invest in still further in the future

Table 3: Number of tourists and number of overnights (1994-2003)

Year	Tourists			Number of overnights		
	National	International	Total	National	International	Total
1994	30544	1422	31966	170890	7890	178780
1995	27332	1533	28865	120567	7900	128467
1996	25112	1590	26702	110980	8019	118999
1997	22450	1480	23930	109890	8190	118080
1998	24560	1309	25869	115679	8045	123724
1999	21679	1098	22777	101560	7321	108881
2000	23421	1573	24994	109589	8243	117832
2001	21239	867	22106	100450	7110	107560
2002	20345	450	20795	80320	3350	83670
2003	20810	620	21430	95670	4800	100470

Projection of the future tourism development

Advantages analysis:

1) ecologically clean environment with two national parks Galichica and Pelister, monument of the nature Prespa Lake, one strict natural reservoir and place protected with the Ramsar convention – Ezerani; 2) two connected lakes with rich flora and fauna (endemic types); 3) non-existing heavy industry; 4) lake on a three-border-

junction, signed declaration by the three countries for formation of the Prespa Park; 5) international community interest; 6) local population and NGO interest; 7) many natural possibilities for further development (ex. the altitude above the sea level – ski fields and possibility for tourism during the whole year); 8) presence of qualified personnel from the tourism field; 9)

presence of capacities for tourism development; 10) presence of natural conditions to develop the eco-tourism, as well as other forms of sustainable tourism – eco clean food, sustainable agriculture etc.

Lack and threat analysis:

1) gradual ruining of the eco values; 2) gradual degrading of the cultural and historical heritage (disrespect of the legal framework); 3) lack of adequate level of standards in the hotels and catering; 4) lack of eco-tourism center; 5) lack of appropriate information: no maps of the lake, marked places for bathing, tourist information; 6) lack of regular monitoring system; 7) closed border pass with R. Greece and problems with the visas; 8) low level of entrepreneurship and initiatives; 9) constant degrading of the eco-system; 10) disrespect of the present urbanism plans (uncontrolled building); 11) economic instability; 12) lack of interested investors;

Opportunities analysis:

Literature:

1. Regional center for ecology for Central and Eastern Europe (REC)Project: “Regional strategy for development of sustainable tourism in the Prespa Region with particular review on ecological tourism and possibilities for it’s development”, 2004.
2. Aleksandar Stojmilov. Physics geography of Republic Macedonia; Faculty of Natural Science and Mathematics, Skopje.:234-239;2003.
3. Coordinative Committee for Prespa Park. The strategic action plan for sustainable development of Prespa Park,2003
4. East West Institute Project: The Prespa Economic Task Force(ETF): Promoting Sustainable economic Development Through Trans-frontier Cooperation in the Lake Prespa Cross-Border Region”,2003.
5. German Association for Technical Cooperation. The heritage of Ohrid and Prespa Lakes in project: “Cross-Border cooperation in the Region of Ohrid and Prespa Lake”, 2004.
6. REC Project: “ Capacity building for the communities in Prespa Region”, 2003.
7. Spatial Plan of Republic of Macedonia, Ministry of environment and physical planning, Skopje 2004.

1)raising the populations’ awareness; 2) including children’s education; 3) using traditional customs; 4) inter-borders activities; 5) development of the lake traffic; 6) further development of the sustainable forms of tourism; 7) opportunities to use credit lines for eco-tourism

Projection:

Based on the researches carried out so far, the constant material basis and the accomplished results in the past period, in Prespa up to 2020, according to the Spatial plan of Republic of Macedonia it is projected for 13.000 beds to be build. For the year 2020 in Republic of Macedonia is planned to reach the number of 7.500.000 overnights. 886.000 overnights are projected for Prespa, or otherwise said Prespa regarding the accommodation capacities in Republic of Macedonia which will be 110.000 beds, will participate with 11,8%, and regarding the overnights the percentage will be the same, 11,8%.

Настоящата разработка е представена на Националната конференция „Подготовка и реализация на кадрите в туризма – съвременни изисквания”, гр. Сандански, 24-26 юни 2008 г., организирана от Катедра „Туризм” на Стопанския факултет при ЮЗУ „Неофит Рилски”.

Списание “Икономика и управление” е издание на Стопанския факултет при ЮЗУ “Неофит Рилски” – Благоевград. То е с периодичност 4 броя годишно. Неговото разпространение се извършва чрез абонамент на адреса на редакцията. Цената на 1 брой е 6 лв.

ИЗИСКВАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ

1. Публикациите да бъдат в обем до 10 страници, включително резюме, илюстративен материал, таблици, фигури и използвана литература.
2. Да се приложат, в превод на английски език заглавието, името/имената на авторите, абстракта и ключовите думи.
3. Фигурите, графиките и таблиците да се представят и като отделни файлове.
4. Списъкът на литературата да съдържа само цитираните в текста източници. В текста да се посочват в скоби името на автора и годината на издаване на цитирания труд, които в литературата да се подреждат по азбучен ред.
5. Да се следва следната примерна структура на статиите: автор (на български и английски език); точно наименование на организацията, в която работи, адрес и телефон; заглавие на български и английски език; абстракт и ключови думи на български и английски език; увод; материал и методи, използвани при разработката; резултати и обсъждане; изводи; литература.
6. Публикациите да се представят хартиен и електронен носител, във формат А 4, шрифт Times New Roman, размер 12 pt, разстояние между редовете 1,5. Да не се прави сричкопренасяне.
7. Качеството на предоставените за публикуване материали е отговорност на авторите.
8. Получените ръкописи не се връщат на авторите.
9. Списание то се издава с финансовата подкрепа на авторите, поради което за публикуването на всяка статия се заплаща сумата от 30 лв.
10. За представяне на актуални публикации и за публикуване на рецензии и отзиви за научни трудове се заплащат 20 лв.

ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ
научно списание

Изд. Стопански факултет
При ЮЗУ “Неофит Рилски” - Благоевград

Тираж: 150 бр.
Предпечатна подготовка: Лъчезар Гогов

ISSN: 1312-594X

Печат: Документен център “Авангард” - София